

БОГДАН ПОПОВИЧ

**ПІД
УКРАЇНСЬКИМ
НЕБОМ**

СПОГАДИ

НЮ ЙОРК 1972.

БОГДАН ПОПОВИЧ

**ПІД
УКРАЇНСЬКИМ
НЕБОМ**

**СПОГАДИ
1908 — 1940**

19279

НАКЛАДОМ АВТОРА

*Ці мої спогади присвячую
світлій пам'яті моїх
незабутніх Батьків.*

Frangar Fiodobur

З БУДНІВ ГАЛИЦЬКОГО ПРИХОДСТВА

Рік 1908. Літо добігало кінця. Притихла пташня, минули прозорі чисті ранки, широкою долиною ген аж до обрію лісу підступали ранками білі хвилі туману. Соняшники пожилили голови і мовчки тужили за квітом минулої весни. На вершках дерев приходського саду паленіли до сонця червоно-жовті яблука, а по краях саду невеличкі деревця слив гнулися під тягарем блакитної ніжної сині. Уся природа відпочивала, купаючись у пающах м'яти, полину, яблук і млісно-солодкого подиху конопель.

Через відчинені двері їдальні ясний сніп сонця весело грався по старій обстановці, що перетривала вже третє покоління, де в кожному куті пам'ятка, де на кожній полиці історія роду, Церкви, народу. Окремі промінчики, прорвавшись з-поміж листків дикого винограду на вікнах, гралися на кришталях давньої висячої лямпи і мерехтіли зайчиками то на густих вусах батька Тараса, то на коні великого Богдана, що мчить з булавою в руці, то на короні галицького лева, що пнеться по золотій скелі в синю блакить. Велика сувора постать діда дивиться із стінного портрета й уважає, чи все тут діється за його заповітами.

— Ти, сину, бери цього кошика — каже батько — та підеш до садівника, хай тобі насипле шарих ренет: завтра їдемо до Львова і вже не вернешся аж на Різдво, а там вони тобі припадуться.

Мама стояла над дерев'яною скринькою мальованою на червоно, зверху було віко на завісах, а всередині на ньому був приклеєний образок почаївської Богоматері.

— Будеш тримати в цій скриньці всі свої речі, — казала мама, складаючи по порядку чисту прасовану білизну і всю призначену мені виправу. Дивлюся в середину скриньки на ці білі мамині руки, що все вмюють, на все мають спосіб. А як вправно вони переграють фортепіанові лекції, що їх завдає моя учителька Німка, фройляйн Агнес. Але в неї пальці короткі, гудзувати, не такі як у мами.

Я любив дуже мамині пальці, коли ми сідали грати на чотири руки. Тоді вони були такі білі, лиш синіми жилками позначені й тим великим першнем із зеленуватим смарагдом. Легкий усміх у мій бік і сильні басові акорди заповняють кімнату, і я спадаю високими тонами певний себе. Бо мама вміє вирятувати навіть, якби я помилився.

Тепер стою і дивлюся на ці руки і жалко мені їх залишати на такий довгий час і страх перед майбутнім і туга покидати затишне старе гніздо.

Стежкою почерез сад підбігає пастушок:

— А чи це правда, що ви їдете завтра до Львова? Певно не приїдете аж на Різдво? А я би не їхав! На другу суботу в нас обжинки з троїстою музикою, буде весело! . .

Я пригадав і мені на плач збиралось. Не побачу, як жінці сніп несуть, дівчина у вінку з колосся побажання виголошує, а батько дякує і благословить.

На другий день в одну коняку запряжена фіякерська повозка гягнула нас під гору вул. Коперника і пристанула на вулиці Лазаря під ч. 4. Жила там Станислава Серватовська з своїми старенькими батьками. Походила вона з баронів Серватовських, старого польського роду, що був власником великих земельних дібр на галицькому Поділлі і в Україні.

Батько, колись польський полковник, по ліквіда-

ції повстання в 1863 році, емігрував до Парижу і там жила родина довші роки. Згодом переїхала до Львова, а що їх посілости в Україні сконфіскував московський уряд, мусила жити дуже скромно.

Молодша Серватовська давала лекції французької мови по школах і приватно й ходила теж на французьку конверсацію до директора української Академічної гімназії, Харкевича, і саме на його поручення приймала на мешкання учнів.

Ми вийшли на перший поверх, візник підніс мою скриньку аж на гору, двері розчинилися і на поріг вибігла жінка середніх літ, у чорній елегантній сукні, з чорним волоссям, коротко стриженим майже хлоп'ячому, риси лица короткі, мужеські. В пальцях лівої руки тримала запалену цигарку, а правою вихопила з маминих рук подорожню валізку, і, вітаючись, провадила нас до приймальної кімнати.

— Я властиво сподівалася вас ще вчора, — говорила, — бо завтра вже вступні іспити. А що, малий, даш собі раду?

Вона підійшла до мене, взяла за обидві руки, потягнула на середину кімнати, клякнула на килим, обкрутила мене кілька разів навколо, пильно приглядаючись, а потім встала, плеснула в долоні і викликнула:

— Маю враження, що ми будемо добрими приятелями.

Вона взяла мене за руку і попровадила до сусідньої кімнати.

— Це буде твій покій, а там твоє ліжко, а тепер сідай і підготовляйся, бо завтра маєш іспит — сказала і скоро вийшла.

Покій був великий на два вікна. Крім мого ліжка стояло ще два. При одному стояв широкий стіл зава-

лений купами книг, журналів і množеством олівців різних барв і атраментів, над другим ліжком висіла велика мосяжна труба. Замкнені двері провадили до ще дальшої кімнати, але там була тиша. Відчинені вікна виходили на вулицю і протилежний парк монастиря і костела св. Лазаря.

Стада чорного вороння збивалися з криком по старих липах і каштанах парку, а їх крякання непокоїло мене: вдома я ніколи не бачив ворони з такої близької віддалі. Наші ворони минали старі церковні липи кілометрами. Сісти вороні на липу, це була певна смерть від кульки мого карабінка.

Через відхилені двері вітальні виразно чути було розмову мами з панею. Говорили польською мовою.

— Завтра, правдоподібно, приїде вже Микола Голубець, — говорила пані. — Вчора був у мене його батько. Має о. канонік трохи клопоту з сином, але який він злібний хлопчисько! Директор Харкевич завжди хвалить його і просив, щоб я на нього уважала, бо він буде колись великим чоловіком. Та, на жаль, він не знає жадного авторитету. Образив свого професора математики. Професор був невдоволений із його відповіді і звернув йому на це увагу, а Микола відповів, що він у кожному разі знає краще математику, ніж професор літературу. Прошу пані, я мусіла йти з Миколою і перепросити професора. А при кінці року дістає від професора літератури тему на домашнє завдання. Опрацював його солідно, записав два повних зшитки. Професор, людина старша, дещо нервова, не прочитавши, сказав, що він не редактор, а ученик не журналіст. Отож він не має часу перерахувати стільки писанини. Це дуже образило Миколу і він сказав, що професор видно не має заінтересу-

вання в літературі й її не знає, забрав книжки і вийшов з кляси.

На другий день мої студенти пішли рано до школи, а Микола в ліжку. Питаю, чи може хворий — не відзивається. То ж я просила дядзя, щоб із ним розговорився. Цей хлопчисько має найбільше довіря до дядзя. Микола, прошу пані, пише поезії, перекладає німецьких авторів таких, як Гайне, Гавітман, редагує газету, ходить до малярської школи, а що дядзько знає німецьку мову й літературу, то Микола заходить до нього на дискусії. Дядзько каже, що не стрічав у своєму житті такого молодого хлопця, щоб аж стільки знав.

Мама слухала уважно й запримітила, що звичайно непересічно здібні люди мають свої оригінальні потягнення, але воно з часом, з віком вирівнюється.

— А скільки йому літ? — запитала.

— Він, прошу пані, ровесник вашого сина Ореста, значить, йому вісімнадцятий рік; тепер мав би вже бути у восьмій клясі. А коли приїдзить Орест?

— Орест хотів конче виїхати на наукову поїздку з проф. д-ром Раковським і професор згодився взяти його з собою. Вони тепер у Чортківському повіті перепроводжують антропологічні поміри. Можливо, що Орест дещо спізниться, але дир. Харкевич про це знає. А чи Микола вже записаний до восьмої кляси?

— Ні, прошу пані. Порадив директор, щоб він учився приватно і буде здавати матуру як екстерніст.

Я уважно слухав розмови і тепер стало мені ясно, що цей письмовий стіл із купою книжок належав Миколі. Його особа виросла в моїй уяві до якогось героїства і я почув до нього велику пошану. Я підійшов до його стола, зняв одну книжку й обережно отворив.

Була це ілюстрована історія мистецтва в польській мові.

Двері відчинилися і до кімнати ввійшла мама.

— Будемо прощатися, бо я мушу йти до міста, — сказала. — Ти дістанеш вечерю і йди скоро спати. Завтра рано прийде до тебе Стефко і запровадить до гімназії. Будеш здавати вступний іспит. Як здаш, то купимо студентський новий мундир із срібним паском на комірі.

Ми розпрощалися і я остався сам. Стало сумно — вечоріло. Служниця принесла вечерю — два котлетики, дві булки і чай. Я був голодний і мені смакувало, а чай на вечерю був знаком, що мене зараховують до старших. Вдома давали тільки молоко. По вечері я постелив ліжку, отворив обережно скриньку і рідний запах яблук наповнив кімнату. Я виїняв яблуко, з'їв разом із лущиною — положився і заснув.

Переразливий свист гудка із сусідньої пекарні розбудив мене. Була година сьома ранку. Я скоренько встав, убрався, мені принесли сніданок і вкоротці до дверей застукав Стефко. Був він мій односельчанин, старший за мене і вступав уже до третьої кляси.

Ми вийшли на вулицю і він показував мені дорогу до гімназії. Нарешті великий білий будинок. Входимо до середини. Коридори довгі, асфальтові плити чисті, аж світяться, ковзкі, все мальоване на біло, пахне лякером-терпентиною. Деся із лівого боку коридора доходять до нас хлоп'ячі голоси й крики. Туди провадить мене Стефко і каже:

— Будеш з цими хлопцями чекати, аж прийде професор і заведе вас до кляси, а тепер будь здоровий і не заблуди, як будеш вертатися до хати.

На коридорі при вікнах і дверях, що провадили до поодиноких кляс, стояло вже багато таких хлопців

як я. Вони позбивалися гуртками і голосно розмовляли між собою про всякі свої пригоди. Були це переважно діти селян і інтелігентів з-поза Львова. Але були між ними і львівські. Ці поводитися зухвало і робили такі витівки, що старший терціян Букайло, що носив на голові „чако” австрійсько важмайстра й „шлюсрок” із золотими гудзиками, мусів їх втихомирювати. Найповажніше поводитися селянські діти. Вони були старші віком, дивилися на збиточників згори і трималися від них здалека. Діти провінціональних інтелігентів і священників, старанно й чисто одягнені, були спокійні, тримали себе трохи звисока й не реагували на зачіпки збиточників.

Терціян отворив двері одної кляси і казав заходити. Гурмою рушили учні й почали розсідатися, де хто хотів. Мене випхали на сам перед і я опинився в першій лавці, перед самою катедрою. Лавка була для мене зависока. Я сидів, а ноги висіли. Верхній столик далеко й високо аж під бороду. Дуже незручно і дивно мені це виглядало, бо я ще ніколи не був у прилюдній школі. Мене вчила приватно учителька місцевої школи, а родовита Німка вчила німецької мови і гри на фортепіяні.

До кляси ввійшов проф. Мартинюк і сів за катедрою напроти мене, а мені лячно стало. Мене досі вчили тільки жінки. Вони були привітні, а він захмурений, скривлений, під носом у нього ціла щітка коротко підстрижених вусів, посередині закопчених тютюном. Професор встав із жмутком чистого паперу та пояснюючи клав аркушки перед кожним учнем. Поклав і на мою лавку і сказав, щоб кожний написав своє ім'я і прізвище там, де він показав, і будемо писати німецький диктат.

На мою біду я підписався не там, де треба було.

Перше речення диктату пишу і чую, що мова професора звучить якось так дивно, що моїй фройляйн, якщо почувала б, було б нестерпно. Так роздумуючи, я не зчувся, як рука професора спинилася на моєму вусі, що таки добре заболіло.

— Ти осле дарданельський — кричав він, — ти де підписався? Їдь назад телята пасти, звідки приїхав!

Це все впало на мене так нагло, й несподівано та заболіло, що я інстинктивно заголосив через плач у чистій німецькій мові:

— Я не осел, телят ніколи не пас, за вуха не тягнули...

Професор витріщив очі:

— А ти хто такий, звідки?

— Я Попович із Павлова!

— Агі!.. На, маєш другий аркуш і підпишися тут, — показав пальцем, — дайте мені спокій! — промовив і пішов до катедри.

Диктат пройшов для мене добре, теж решта іспиту. Я вертався весело до хати на обід. Вухо трохи боліло, почервоніло, але я про свою пригоду нікому не признавався. Після обіду я поїхав до „Народної Гостинниці“, де на мене чекала мама. Була велика втіха. Мама тішилася, що я здав іспит, а я, що дістану мундир і нарешті давно вимріяні довгі штани. Ми полагодили в місті потрібні закупи і вкоротці розпрощалися. Мама відїхала на Підзамче до залізниці, а я поволі пішком пішов на свою квартиру.

Наступного дня рано я знову в школі. Господарем нашої класи професор математики Адріянович, симпатичний зрівноважений пан, з невеличким черевцем, жартує, записує нас до каталогу, час проходить скоро й весело, бо справжньої науки ще немає.

Наступна година — латина. Входить проф. Назар,

спокійний, дуже лагідний. По латині година релігії з о. Рудовичем, а остання година німецьке. До кляси входить професор, але не цей, що тягнув мене за вухо. Професор був маленький, трохи горбатий, з чорним волоссям і таким же вусиком, риси обличчя гострі, рухи енергійні. Він став за катедрою, поставив одно коліно на крісло, щоб себе підтягнути вгору, і промовив до нас поправною німецькою мовою з акцентом, опановуючи відразу цілу клясу своїм авторитетом.

Був це германіст проф. Юрій Рудницький. Він викликав кожного з нас, приглядався і записував до записника.

Так перейшла година. Ми зачали розходитися і я помітив, що на шапках у декотрих хлопців світиться українське „Г”, а в мене латинське. Я постановив піти зараз таки після обіду до крамниці, де ми купували мундир, і замінити латинське на українське. Крамниця була при вул. Краківській. Купець Жид обслужив мене ввічливо і я задоволений вертаюся вул. Краківською в бік ринку. Ледве я минув Преображенку, як чую позаду себе крик:

— Шубеніца на чапце — гайдамака бій!

Хтось вдарив мене по шапці, шапка злетіла, я біжу за шапкою, а тут знову якісь інші люди кричать: „Лиши, не бий, малий, втікай!” — я за шапку і до ринку, а там на трамвай і додому. Я таки трохи перелякався, але шапка, хоч пом’ята і заболочена, була ціла й українське „Г” світилося. Я обережно отворив двері до помешкання і, тримаючи шапку під пахвою, увійшов до своєї кімнати.

При письмовому столі, обернений до дверей плечима, сидів якийсь молодий пан у цивільному вбранні. Він скоро встав, обернувся до мене, простягнув руку і, вітаючись, весело викрикнув:

— То ти, Душку? Я Микола Голубець — твій брат писав, що приїде дещо пізніше і просив мене уважати на тебе.

Я стояв усе ще з шапкою під пахвою, а недавня пригода мене пригнобила. Оця зустріч з Миколою, про котрого я стільки чув, мене підбадьорила. Його теплий м'який голос, погідний погляд, близькість і безпосередність полонили мене.

— А ти чому тримаєш шапку під пахвою? Ти певно мав якусь пригоду і шапка, бачу, з болотом... Розкажи!

І я розказав так, як було:

Микола слухав, ходив нервово по хаті, курив цигарку і правою рукою раз по раз поправляв цвікера на носі, то підгортав пальцями вгору хвилясте довге волосся.

— А батяри, а голота, я дав би їм, — говорив. — А ти, Душку, більше сам не ходи так далеко. Будемо ходити разом.

Того пополудня я більше не виходив із хати. Під вечір хтось застукав у передпокою і до кімнати ввійшов високий, у довгій пелерині студент, з валізкою в руках, у мундирі восьмої кляси. Микола привітався з ним, як з добре знайомим, показав на мене і пояснив, що я брат Ореста і буду мешкати разом.

— А я називаюся Богдан Питлик, — сказав студент і почав розпаковувати валізу, погощуючи нас яблуками.

По вечері ми полягали спати, а Богдан розібрався до пояса, став перед розчиненим вікном і вправляє т. зв. шведську гімнастику Міллера. Я дивлюся цікаво з-під ковдри і мені сподобались його вироблені м'язи на руках і на грудях і я постановив собі, що на майбутнє буду разом із ним вправляти. Я придбав со-

бі тягарці і ми разом, зима чи літо, вправляли.

В школі тим часом розпочалася наука вже на добре. Історії й географії вчив нас проф. Сушко, а української мови проф. Радзикович. Раз пороздавав він нові зшитки для шкільних завдань і подав тему до написання. Я завдання написав, а зшиток, щоб не брудився, оправив в чистий папір і зверху викаліграфував „Українські завдання”. Віддаю зшиток при катедрі, а професор каже: „Це гарно, сину, але напиши „Руські задачі”, бо інакше не дозволено”.

Природи вчив проф. д-р І. Раковський, добрий і безконечно терпеливий. Ні один предмет не давав стільки нагод до витівок, як природа. Бувало, принесуть з кабінету цілу стирту картонів з малюнками різних пород мавп, тварин, розвішують на стінах, а кожний хоче наслідувати голос тварини, яка йому найкраще підходить, і створять такий крик, що люди на вулиці дивувалися.

Входить проф. І. Раковський. Мовчки стає у дверях і довго спокійно дивиться. Крик дещо втихає. Професор повільно підходить до катедри, сідає і дивиться по клясі — крик втихає зовсім. Професор тим же голосом без найменшого поденервування зачинає виклад.

Наступного дня приходжу із школи, а при столі сидять мій брат і Микола. Весело оповідає брат про свої і проф. Раковського пригоди з антропологічними помірама, з робленням світлин, головно з жіноцтвом. Розповідає брат і курять разом з Миколою. Питлик, сидить на ліжку, чистить трубу і шморгає носом, бо дуже не любить диму. Він бере рушник і гонить дим через вікно.

До кімнати ввійшов студент із відзнаками 8-ої кляси, вже дещо старший, з вусом і підстриженою

борідкою, привітався з усіма, мене взагалі не завважив і скоро пішов до сусідньої кімнати, де мешкав разом з моїм братом. Він мав у Серватовської спеціальну протекцію.

Після приходу Стефка настрої помітно прохолов. Усі розійшлися. Брат із скрипкою під пахвою на годину музики, Богдан з трубою під пелериною на пробу трубної оркестри, а ми з Миколою осталися.

Двері відчинив Стефко і каже:

— Ти малий, маєш тут шістку і принеси мені папіросів!

Я ще не встиг рушитися з місця, як Микола обернувся і крикнув:

— Душку, не йди! Ти не є від того, щоб ходити комусь по папіроси, нехай принесе собі сам.

Стефко змірив мене гострим поглядом, буркнув щось під носом і замкнув двері. Тепер став Микола в моїй уяві ще більшим героєм. А Стефка я не боюся — брат уже приїхав, Микола за мною, а Питлик стане теж в обороні. Що цей Стефко мені тепер зробить?

Сіро минали осінні дні за шкільними годинами і домашніми лекціями. Холодний вітер обривав рештки листя каштанів і лип протилежного парку монастиря і костела св. Лазаря. Ранками біла верства інею крила дахи і блистіла на мідяній копулі монастиря і на темній бронзі Розп'яття майже природної величини, що тепер у безлистому парку пробивалося своїм мас-статом.

Одного дня після обіду всі розійшлися. В хаті тихо — сиджу і пишу завдання. Двері до вітальні дещо відхилені і чую, як пані прибирає кімнату і кличе:

— Дзядзю, а вберися в новий одяг, нині прийде до нас баронова Повідзка, а ми, хоч бідні, але я не хочу, щоб ти зле виглядав.

— Та добре, добре, — каже дзядзьо, — але не думай, що я сові щось з Гальки роблю. Пам'ятаю, її мама ще як панна приїздила до нашої Піщанки і ми возили її на балі до Києва, бо батько Грохольський був вдовець. Потім вийшла заміж за барона Повідзкого. Пустий він був і таким залишився.

— Але маєток мають, — додала Серватовська. Сходи заскрипіли, пані вибігла до входових дверей і за хвилину дві жінки, вітаючись і сміючись, входять до вітальні. Чую, що дзядзьо вийшов із своєї кімнати, привітався і питає півжартом, півповажно:

— А що таке, що ви цього року так вчасно виїхали з вашої Ніцци? Там тепер ще літо, тепло, а ми вже давно кожухи понатягали.

— Прошу дзядзя, — почала Повідзка притишеним голосом, — я хотіла виїхати якнайскорше. Казік найшов собі товариство, що любить карти і все в поганому гуморі — видно йому не щастить, а дзядзьо розуміє, чим воно кінчиться. Ми мали вступити ще до Парижу, але Казік чомусь туди не дуже спішився, можливо йому не виходить з грішми... Я така рада, що ми вже у Львові і скоро будемо на нашому Поділлі — я так люблю Поділля.

— То Казік є у Львові? А чому він до мене не вступив?

— Він має якісь інтереси з купцями. Правдоподібно, хоче продати маєток і перенестися кудись на захід — можливо до Галичини. Він каже, що у нас неминуча революція і хто знає, що буде з нашими маєтками... Але й у вас тепер неспокойно. Ось, такий шмаркач із цих Русинів, що зовуть себе тепер Українцями, застрілив нашого Потоцького! Стасю, а чи ти ще далі тримасш на мешканні тих русинських студентів? — запитала, звертаючись до Серватовської.

Тримаю, Галюсь. Маю їх чотирьох старших та одного малого.

— Ну, і ти не боїшся бути з ними в одній хаті? Таже всі ці русинські діти такі дикі — я тебе подивляю!

— Ти зле про них думаєш, — каже Серватовська, — вони такі самі діти, як кожні інші. Я маю тепер одного більше — малого Поповича. Його брат вже кілька років у мене. Мати Поповичів наша давня знайома — що то за культурна жінка!

— Слухай, Стасю, — відізався дзядзьо. — Мати Поповичів сама з роду шляхтянка гербу „Радвани“, старий русько-литовський рід, тож нічого дивного, але подумай, такий пан Микола, молодий хлопець, але який він очитаний, скільки він знає! Недавно приніс мені книжку „Шляхта в Україні“ якогось Липинського, — також один з наших, — який це знаменитий твір! Я знаю, є багато між нами, що так думають, як ти, Галюсь, але зле думають, я з тобою не погоджуюся.

—Прошу дзядзя, — почала Повідзка, — можливо, що у вас у Галичині дещо інакше. Все таки ваші Русини католики — не такі вже правдиві, але, скажім, уніяти. Я так з цікавості вступала до церкви св. Юрія. Їх священники подібні до наших, чисто поголені, але ці православні, то такі зарослі з косами, бородами і я їх боюся. Ми ходимо часом з Казьом до їх церков і піп подає нам хреста до цілування, а я замикаю очі, цілую і аж трясуся із страху...

— Ти, Галюсь, таке розказуєш як дитина, — завважив дзядзьо, — а я порадив би тобі купити цей новий твір Липинського „Шляхта в Україні“. Може знайдеш там, що і в твоїх батьків Грохольських і в тебе є трохи цієї української крові. Я забув тобі сказа-

ти, Стасю, — продовжав дзядзьо, звертаючись до дочки, — що я був недавно у нашого кузена Дуїна Борковського, що приїхав саме з Відня. Ми говорили про справи у зв'язку з убивством Потоцького. Борковський твердить, що політика польської адміністрації в Галичині супроти Українців неправильна. Українці здобувають собі щораз більші впливи у віденських колах, зокрема в середовищі наступника трону, Фердинанда. Якщо так далі піде, то наша польська меншість може найтися в скрутному положенні — головно велика земельна власність.

У передпокої застукали кроки. Пані встала і зачинила щільно двері. До кімнати ввійшли Микола з братом.

— Я цікавий, — каже брат, — хто буде грати головну ролью Пер Гінта?

— Вже є оголошення, — відповідає Микола, — Адвентович.

Брат пішов до своєї кімнати, а Микола сів за письмовий стіл, вийняв книжку, що приніс із собою, і почав читати. Був це німецький переклад Ібсенового Пер Гінта.

За хвалину обернувся до мене і каже:

— Слухай, якраз за тиждень ідемо до театру на Пер Гінта. Я постарався про квиток і для тебе.

— А що це за п'еса? — питаю.

— Це драма Ібсена на тлі музики Гріґа — мусиш добре уважати.

Тут мені пригадалося, що між фортепіановими нотами мами я бачив твори Гріґа, а мама грала один такий дуже сумний твір, що його заголовок у німецькій мові був „Смерть Ази”. Я тоді сидав тихенько в гостинній кімнаті і слухав... Може це було щось з Пер Гінта?

Наступний день — субота. Господар кляси заповів, що хто хоче записатися до хору, може прийти по полудні і зголоситися на пробі у проф. Я. Вітошинського. Я там великого голосу не мав, але до професора зголосився. Він запровадив мене до фортепіяна, подав тон і каже: „Тягни!”

Я потягнув раз, потім другий.

— Добре, — каже професор, — будеш, синку, співати в сопранах, а тепер сідай у лавку і чекай на пробу.

Почали сходитися співаки — крик, гамір, тепер уже на всіх голосах. Усі раді, веселі, бо відомо нашому братові співати „подай, Господи”.

Були між нами співаки такі, як Бобанич — бас, баритони Хом'як, Горникевич, Винницький, тенори Мозолик, Лучинський, Хомин. Співав у гімназійному хорі і наш славний Голинський. Були в репертуарі переважно церковні композиції Бортнянського.

Бувало, на більші свята релігійні або державні сходилася до св. Юра і чужа публіка. Були це достойники намісництва, військового гарнізону, краювої ради шкільної, усі в парадних мундирах — сідали на почесних фотелях і служали релігійного концерту. Тиху Службу Божу відправляв звичайно о. катехит Лужницький. Відправляв справно, скоро, рухи живі, бистрі, — за пів години з хорів грімке „Буди Ім'я Господне”, а з царських воріт послідне благословіння. Служба Божа закінчена.

Перші виходять достойники, за ними директор у мундирі зі шпадою при боці, за ним професори в білих рукавичках і з циліндрами в руках, а потім міська публіка. Аж тепер рушила гімназійна братія. Заскрипіли залізні входові двері церкви і висипалася буйна молодість із шумом і клекотом по кам'яних сходах

святоюрських каскад, як весняні води гірських потоків.

Ще довго цвіло кам'янисте святоюрське подвір'я синіми, крашеними золотом і сріблом, мундирами, а веселі хлоп'ячі голоси дисонансом ворушили кам'яний спокій святих на збочах сходів. На верху при виході з церкви, появилася знайома постать священника. Він сходив поволі вниз і, похитуючись з ноги на ногу, підпирався чорною паличкою із срібною ручкою та простував у бік площі св. Юра. Він розглядався навколо, а промінь вдовolenня грався на його обличчі. Ті, що ближче стояли, здіймали шапки і здоровили словами: „Слава Ісусу Христу!” — „На віки, на віки”, — відповідав. Був це господар свята, головний катехит нашої гімназії, о. Леонід Лужницький.

Було часом гамірно і весело в нашій квартирі. Мали студенти вищих класів свою тайну бібліотеку, що містилася в кімнаті, де мешкав брат. За малою оплатою випозичали члени книжки. Були в бібліотеці такі автори, як Гегель, Спенсер, Кант, Ніцше, сходилися хлопці і не раз вели гарячі дискусії до пізньої ночі. Головними дискутантами були Микола і студент 8-ої класи Іван Галавин. Микола любив писати, а Галавин — промовець і декламатор.

Раз ми впросили Галавина, щоб продекламував Шевченкові „Гайдамаки”. Галавин посумнів, задумався, а по хвилині встав, глянув навколо і розпочав спокійним тихим голосом. І попливли Шевченкові „Гайдамаки”, але так, що нам дух запирало, всі поніміли.

Галавин скінчив, а ми сиділи мовчки і ніхто не важився перервати тиші. Щось заворушилося коло дверей до вітальні. Микола підійшов до Галавина обняв його, розцілувався і попросив, щоб Галавин заде-

клямував щось із творів Словацького. Галавин знову задумався хвилину і заповів: „Мій тестамент”. І попливли в польській мові думи заповіту Словацького, так ніжно, але могутньо і звучно, як природа волинської землі, що виростила їх автора.

Галавин закінчив — двері вітальні тихо віджилилися й увійшла Серватовська, а за нею висока постать дядзя з сивою чуприною і довгим сивим вусом. Була це для нас велика несподіванка. Господарі ніколи не мали звичаю входити до кімнати, де мешкали студенти. Пані відчула наше здивування, перепросила, що перешкоджує, але робить це для дядзя, який дуже хоче пізнати того пана, що деклямував.

Галавин підійшов ближче, а дядзьо взяв його руку і сказав:

— Молодче, пам'ятай, що шляхетний дух усе переможе!

На цитаделі в недалеких військових касарнях залунав голос трубки нічної варти.

— Чуєш, це трубить загарбник... Настане час, коли ви заграєте на вашій власній трубці.

Розпрощався з нами і вийшов. Висока достойна постать старика і його голос, що промовляв до нас із далечини трьох поколінь, зробили велике враження. Задзвеніли молоді струни під пальцями старика, що кінчав буйний похід до визволення свого народу, зворушилися думки тих, що його мали ось-ось розпочати.

Розійшлася між товаришами радісна вістка, що до Львова приїздить театр Йосифа Стадника. Пішли в рух усякі комерційні можливості, бо ж треба купити квитка. Не одна латинська граматика опинилася на полицях книгарні Бодєка, але за те два квитки до театру запевнені.

Мені дуже хотілося бачити наш театр. Я пригадав собі, як колись давно, наш дяк і ще двох молодих господарів, прийшли до мого батька й розказували, що вони бачили в сусідньому містечку театр і хотіли би урядити щось подібного у нашому селі. Я сидів в куті кімнати на дерев'яному конику і прислухувався до розмови.

— А яку штуку ви хотіли би давати? — питає батько.

— Професор холоївський радив нам давати „Наталку Полтавку” бо то дуже файне.

— Воно файне, — каже батько, але до цієї штуки потрібні співаки, музиканти, ноти... Надійшла мама, прислухується до розмови — вийшла, а за хвилину вернула тримаючи в руках грубий зшиток, розложила його на столі й каже: — От і маєте „Наталку Полтавку”.

А потім приходила до нас Солтисова Мариня, що так гарно співала на хорах, а мама брала її до „сальону”, сідала за фортепіян і грала, а Мариня співала „Віють вітри”. Мама напоминала, щоби Мариня широко отвирала губу і рухала руками. Часом приходив піддячий Степан, що мав гарний голос, буйне кучеряве волосся і співаючи завертав очима і потрясав чуприною. Мама напоминала, щоби дивився просто і не тряс головою. А вже найбільше сподобався мені дядько Петро, що співав „Дід рудий баба руда”. Він співав басом, дуже голосно й постукував палицею, аж фіранки на вікнах рухалися. Часом приходив дяк, мама грала, а він слухав і час від часу погравав на камертоні. Я дуже любив пограти на дяковім камертоні, тоді дяк сміявся, а мама гнівалася. Інших співаків до „сальону” не пускали, бо старенька тітка, дуже цього не любила, а служниці сердилися, що мусять

за кожним разом витирати підлогу. Раз прийшов батько Марині Солтисової і щось дуже сердився і голосно говорив в канцелярії. Потім я довідався від служниці Настуні, що старий Солтис богач не хоче щоби його дочка, разом з таким піддячим що нічого не має „показувала” в театрі. Пригадую собі, що мій батько був тоді дуже поденерований.

Виставу мали давати в с'гомостевій стодолі, поки ще не звезуть з поля снопів. Аж тепер показалися труднощі з музикою. Мама не хотіла дозволити, щоби її довгий віденський фортепіан переносили і ставили в стодолі.

Одного дня вкотився на подвір'я віз, запряжений в одного коня. З воза зскочила невеличка худа постать Жида, в довгому чорному халаті. Служниця зголосила, що приїхав Янкель музика, і його просили до покою. Говорили довго, гостили чаєм, а Янкель брав кусок цукру до губи і попивав чаєм. А потім Янкель вийняв скрипку з чорної торбини і пішов з мамою до „сальону”. Мама грала, а Янкель слухав — підняв скрипку, притулив під бороду і його мала худа постать стала ще меншою. Два тонкі пейси звисали в долину і підсувалися до струн і до сивої бороди, бючки на чолі і на висках набрякли, а очі з дивним виразом кружляли по стінах кімнати. Він імпровізував до фортепіана. Мама закінчила. Янкель випростувався, поправив ярмурку — відки ви їмость таке взяли? — запитав. — Мама подала йому нотний зшиток.

Янкель приїздив ще кілька разів, а одного дня, заїхав на подвір'я повний віз Жидів. Приїхав Янкель, його син, і його дочка зі зятем, і кожний мав під пахвою інструмент. Їх просили до „сальону”, мама сіла за фортепіан і вони всі грали. Мені найбільше сподобався великий бас, і я дуже хотів, щоби мені купили тако-

го баса. Жиди поїхали і в хаті стало порожньо і сумно. А потім робили в стодолі сцену з дощок, що лежали на подвір'ї, приготовані на будову нової повітки. Сцена була вже готова, як прийшов громадський поліціант. Він був високий, мав на голові чорну шапку з австрійським орлом напереді, був дуже сердитий й заповів, що не може бути вільного світла в стодолі, бо тут є солома. Старий слуга Антін чистив дві ліхтарні що все висіли в кінській стайні, а потім батько казав відкрутити ліхтарні від старого повоза, котрим вже не їздили. Повіз був дуже старий. Його привезла мама ще від діда. Я ледве пригадую собі, як їздили до діда до Буська. Повіз був дуже тяжкий і його треба було підтягати до мурованої дороги чотирма кіньми. Одна пара коней вертала до дому, а потім повіз вже котився по твердій дорозі і дуже гудів. Я любив, як збиралося на дощ і старий Антін розтягнув над нами шкіряну буду. Тоді повіз гудів ще дужче. Але це було давно і тепер повіз непотрібний і йому забрали дві великі ліхтарні.

Вистава відбулася в одну неділю по вечірні, в петрівку. Доколичні студенти вже приїхали зі Львова і помагали. Диригентом був наш дяк, а що він рівночасно виконував ролю возьного, то мій брат його заступив. Все перейшло добре й всі були вдоволені. Солтисова Мариня і її партнер піддячий Степан співали дуже гарно. Але старого солтиса на виставі не було. Його найбільше боліло, що Мариню називають тепер Наталкою, і сватають з тим піддячим, що його тепер звать Петром. Янкель зі своїми музикантами пописався добре і був теж вдоволений. Мій батько, згадуючи нераз ту виставу і Янкеля, розповідав, як по представленні підійшов до нього дискретно Янкель і питає:

— Егомость! — а що заграємо на кінець — „Мир вам браття” чи „Ще не вмерла”?

— Та певно, що „Ще не вмерла” — каже батько.

— Ну! — я лиш так питаю, бо не можна знати — каже Янкель.

Але то вже давно було і на селі — так собі міркую, а тепер наш театр у Львові і як воно буде виглядати — я дуже цікавий побачити.

Тішилися громадяни Львова театром, артистами, приймали і вітали їх по своїх домах. Любили їх, горючили про них, але мало цікавилися, як ці люди живуть, як працюють, хто й де їх учить. Польський міський театр, що диспонує великими фондами, звинув оперу, бо дефіцитова, а Стадник розвісив оголошення по місті з репертуаром на цілий тиждень; „Барон Циганський”, „Запорожець за Дунаєм”, „Євгеній Онегін”, „Пікова Дама”, „Роксоляна”, „Галька”. Тріщить мала зала польської „Гвязди”, тяжко дістати квитка.

„Пані радникова” любить наш театр, але приймати артистів у себе вдома воно якось не годиться. Правда, вони артисти, але все таки комедіянти. Найважливіше, що в неї син Владзьо вже кінчить філософію і розглядається за дівчатами — а тут прийде тобі до хати одна з тих, що так витанцьовують на сцені. А гарні вони, гарні, в народніх строях, червоних чобітках, чорноокі! І закрутить собі хлопець голову і роби, що хочеш. А як вони витанцьовують на сцені! Часом махне ногою вгору, то аж коліно видно — ну, й бери собі таку невістку до хати. А що люди скажуть? — подумала, зітхнула і зажурилася.

Не забув про нас наш добрий батько. Він знав, що театр Стадника у Львові, він знав, чого нам потрібно. Одного дня приходимо зі школи, а на столі

відтинок грошового переказу і 5 корон. На відтинку дописка, що „в найближчий четвер буду у Львові в „Народній Гостинниці” — —приходить по науці”.

Ледве дочекалися четверга, пообідали — йдемо. Батько вітається і питає:

— А що там грають нині в театрі?

— „Ой, не ходи Грицю”, — відповідаю.

— Старенька штука, але добра, — каже батько, — підемо. Тепер зійдім вниз на вечерю, бо ви певно голодні і якраз буде час.

Їмо вечерю — поставив кельнер великі пива, п’ю своє і мало не плачу, таке гірке, але вдаю, що смакує, бо, як скривлюся, скажуть — от дитина.

Повечеряли — й ідемо. Під театром гурма народу, переважно молодь. Квитки випродані, тільки найдорожчі перші місця ще вільні. Купив батько три квитки й сидимо при самій оркестрі. Головні ролі виконують такі артисти, як: Рубчакова, Шевченко, Юрчак, Осиповичева, Петрович і прекрасний народній балет.

Пригасло світло. Ніжна мелодія прелюдії така знайома, така дорога і вічно свіжа, заколисала публіку. Піднялася куртина і пішла дія у виконанні тих, що вміли силою свого таланту відірвати глядача від землі і понести його на хвилях народнього генія в засвіти, де вже нерви не діють, а заспокоїти може лише сльоза. Я не стану розписуватися про цих артистів, бо вони завеликі. Хай про них пишуть великі. Я лише клоню голову перед тінями тих, що творили, що горіли на жертівнику нашого театрального мистецтва — і згоріли. Пам’ять про них не загине, поки живе українська людина.

Надійшла зима. Біла верства снігу покрила дахи, вулиці, площі. Срібlistим пухом мерехтіли на сонці

вітки дерев, м'яко і притишено відбивалися по вулицях кроки перехожих. Колеса трамваїв сунулися по рейках глухо-протяжно, за вітринами крамниць появилися червоно-золоті цяцьки, ангелики, чортенята, уся природа огорталася чарівно ніжним маривом, що йому на ім'я; „Різдво”.

Ще тиждень, ще два і вже ідемо додому, до батьків, до тих рідних порогів, що ми їх витоптали малими ногами, а вони чомусь стали тепер такі низькі, двері вузькі, а столики наших дитячих забав посумніли — нікому більше не потрібні. Нас гостять, випитують, радісно, гамірно ціла рідня при купі — здорова — завтра Свят-Вечір...

Наступного дня встаю вчасно рано, бо може треба буде щось допомогти. В хаті пахне медом, грибами, олією. Ялинку вже давно прикрасили сестри, тільки треба попричіпати свічки. На подвір'ї старий Антін готує сніп пшениці, пригладжує, вирівнює, щоб не насмітити. В'язанка пахучого сіна, твердо зв'язана, вже на поготівлі. Батько виходить на поріг і кличе:

— Антоне, пам'ятайте, щоб нині худобина мала подостатком паші!

Нарешті перша зірка. Родина сходиться до великого стола, запалюють свічки і моляться, цілуючись, бажають собі добра. Молоді безжурні, веселі, а батьки задумані — часом і сльоза блисне. Мабуть згадують минуле, так як ми його тепер згадуємо і носимо з собою по всіх закутинах землі.

А на дворі мороз і тиша. Стоять смереки покриті снігом у мовчазному маєстаті й у місячному світлі блищать množеством самоцвітів. Занімів ставок, а старі тополі, що все шепочуть між собою, нині мовчать. Вітер заснув десь у борах Сокальщини і не важиться порушити вітками, уквітченими мереживом

паморозі. Святкує все — і небо і земля. Великі церковні вікна кидають золоті снопи світла в срібlistу ніч. Крізь розчинені двері храму гримить могутнє „З нами Бог, розумійте язици”.

Минули свята. Ми знову в школі. Приїхали хлопці, але сумні — задумані. Бунтується село, не хоче міняти сніжнобілих рідних нив на бруди міського болота, співу колядок, щедрівок на гуркіт міських возів і трамваїв.

Сиджу і пишу завдання. Входить Микола злий, поденерований. Ходить по кімнаті, курить цигарку і думає. Став коло вікна і каже;

— Знаєш, уже цілий наклад моїх поезій „Фрагменти” готовий і лежить у друкарні до відбору, а я не маю грошей викупити. Ходив я до бабки, щоб дала гроші, а стара каже, що на щось іншого дала б, але на поезії ні, бо вони нікому непотрібні — ну, і подумай!..

Бачу, що бабка дуже образила Миколу і пригадую, що завтра має бути у Львові батько Миколи, а цей уже певно дасть.

— Ти не знаєш старого, — каже Микола, — він на все дасть, але на поезії ні... З ним ще гірше ніж з бабкою...

Думає Микола, а по хвилині додає;

— Якось ми собі порадимо.

Наступного дня по обіді дивлюся, а Микола скидає з себе добре убрання, витягнув з-під ліжка валізу, виймає старі лахи — одягнув на себе, сів і чекає.

Застукали кроки в передпокою — батько йде. Микола вибіг і чує — вітаються.

— А чи точно приходить інструктор математики на лекції? — питає батько.

— Я саме тепер його чекаю, — каже Микола, і входять разом до кімнати.

Раптом старий ухопив себе за голову:

— Миколо! — крикнув. — Та як ти виглядаєш? Чому ти такий обдертий?

— Трудно, тату. Ми вже давно купували нове убрання, а воно дреться.

Та як давно? Та ж пам'ятаю... — і тут старенький задумався.

А Микола каже:

— Тату, вам так здасться, це вже давно було.

— Як так, то треба поїхати й купити все що потрібне, бо так бути не може... Найкраще зараз, бо я пізніше буду зайнятий.

— Добре, тату, але я зараз чекаю на інструктора.

— Ну, то як зробимо?

— Найкраще, прошу тата, ви лишіть мені гроші, а зараз по лекції разом із Душком поїдемо до міста і все поладимо.

Старенький задумався, вийняв „куба”-цигару, закурив, пошпортав у портфелі, вийняв якийсь більший банкнот, поклав на стіл і каже:

— Добре, купіть що треба, але ти, Миколо, вчися, щоб цього року здав матуру!

Попрощалися і вийшов.

Ще не дійшов старенький до рога вул. св. Лазаря, як Микола вже скидає з себе старі лахи, вбирає добре убрання і каже;

— Збирайся, їдемо, вже їдемо!

— Та куди? — питаю.

— До друкарні НТШ викупити поезії.

Сходимо вниз, беремо трамвай і вже під друкарнею.

— А тепер побіжи по фіякра, бо воно тягар, нести не будемо.

Пропозиція фіякра мені дуже сподобалася. Я забіг далеко аж на вулицю Личаківську, щоб довше їхати, сів на фіякра і вертаюся. В брамі друкарні стоїть Микола над купою паперу — вантажимо і ідемо просто до книгарні НТШ в ринку. Тут скинули ми половину накладу, а решту веземо додому.

По дорозі купує Микола торбу печених каштанів у бойка, їмо, розкидаємо лущини поза себе, радість і вдовolenня. На квартирі Микола роздає кожному по примірнику „Фрагментів” з дописом „Від автора”.

Так побачила світ перша збірка поезій Миколи Голубця.

Однієї неділі по полудні, збираються Микола з братом до НТШ на літературну вечірку — беруть і мене з собою. Заля невеличка, бічна, самі старші панове й пані, дивно мені між ними й аж страшно.

Виходить один пан на естраду і говорить увесь час про якихсь художників — слухаю і нічого не розумію. От і скінчив, а тепер поодинокі панове встають і забирають голос. Встає один високий, чорне волосся, і зачинає говорити про „Фрагменти” Миколи, але дуже гостро критикує. „Він певно мусить бути ворог Миколи!” — думаю, і відразу його не люблю.

Встає і Микола, говорить, боронить себе, а такий схвильований, аж дрижить.

Закінчили говорити і вертаємося додому. Микола ще схвилований — усі мовчать. Десь уже на Руській вулиці відіззався Микола:

— Знаєш, Орест, я був так поденерований, що думав зімлію і впаду, але пригадав, що маю подерті підшви й протверезів.

Непомітно, але невпинно збільшується соняшний

час. Почорніли міські вулиці й хідники. Дзюрчить вода краями вулиць і блищить під полудняшним промінням сонця. Заворушилася пташня. Сумний, зимовий крикіт ворон перемінився у веселий вереск. Защбетали горобці. Підходить весна — але ночами ще мороз. Ранками ожеледь і непевно ступає нога.

Дзядзьо Серватовський щоденно ранком іде до Віденської каварні і перечитує часописи. Одного ранку вийшов старий, як звичайно, і недалеко хати посковзнувся на хіднику й упав. Дуже потовквся, бо сам не міг піднятися на ноги. Принесли його до хати і поклали до ліжка. Лежав з об'язаною головою ще кілька днів і помер.

Появилися на мурах міста великі чорно-білі оповістки з усіми його орденами й титулами. Львівська польонія справляла старому величавий похорон. Театральна оркестра грала жалобний марш Шопена. Відділ ветеранів у довгих синіх каптанах і чотирикутних шапках маршував за караваною, за ними представники міста, організацій і молоді. Знали Поляки шанувати своїх старих заслужених вояків.

Того дня ми не йшли до школи а дивилися, як Поляки ховають дзядзя.

Саме відбувалися у Львові в залі Народнього Дому змагання в тяжкій атлетиці за мистецтво Галичини. Брала участь у змаганнях атлети Львова, Кракова і цілої Галичини. Переважали Поляки, але були й наші. Між ними двох учеників Академічної гімназії — Богдан Гарасимів і Степан Остапчук. Виступали вони під псевдами; Данко і Збарзький, бо ученикам не вільно було прилюдно виступати. З наших змагунів були ще — старший брат Гарасимова, студент прав, Іван Шумило, ремісник зі Львова і ще кількох, що їх прізвищ не пам'ятаю.

Ходили хлопці на турніри і зацікавлення було величезне. Чей же двох таки учеників нашої гімназії бере участь, а старший Гарасимів ще не програв ні одної рунди. На перервах переповідають перебіг змагань, подекуди демонструють чинно, так що дехто, вертаючись додому, прикривав штани долонею, бо не витримали.

А що діялося по кватирах! Микола з Питликом так демонстрували змагання, що наші ліжка вже не стояли на ногах, а лежали на підлозі.

— Панове, панове! — бідькалася господиня. — Та чи ви маєте розум?

При чому тут розум, коли нині останій змаг між двома першунами — Гарасимовом і Поляком Любінецьким. Усі йдемо, бо рішається, хто буде мистцем Галичини.

Заля Народнього Дому повна. Ми на галерії. Музика притишено грає якусь легеньку мелодію. На підвищення виходять Любінецький, високий на два метри, грубий із животом і салом на карку, ясний бльондин, малі прижмурені очі, за ним Гарасимів, середнього росту, цілком не робить враження важкого змагуна. Тільки м'язи у нього білі, вироблені, бігають під шкірою, як живе срібло.

Подали собі руки і Гарасимів наступає — Любінецький відступає і готується до скоку. Раптом Гарасимів схопив противника за руку, підсівся і летить Любінецький догори ногами йому через голову, а Гарасимів, як кіт, уже йому на шиї і душить до землі.

На залі свист, тупіт, крик „браво”, „славно” — Гарасимів тисне Любінецького на лопатках, суддя рахує, дорахував — махнув рукою — кінець. Радість між нашими велика. Поляки посумніли.

За хвилину виходять на підвищення всі учасни-

ки змагу. Голова турніру промовляє до них і проголошує виследи. Перша нагорода п. Гарасимів і пришилює йому на чорний светер золоту медалью чемпіона Галичини. Друга нагорода п. Любінецький, третя п. Данко.

Ще довго переповідали собі хлопці перебіг змагу і наслідували Гарасимова. Не одна господиня проклінала всіх змагунів світу. Мені дуже хотілося запізнатися з цим Данком. Він ось недалеко, на другому поверсі, в одній клясі з моїм братом. Я таки не витримав і раз попросив брата, щоб мене запізнав з Данком, бо я дуже хочу бодай діткнутися його руки.

— Та чи ти здурів? — каже брат. — Щось таке... за руку ловити захотілося.

Одного дня в школі, під час перерви приходять брат до мене і каже йти за ним нагору. Бачу, веде мене до своєї кляси і вже на порозі кличе:

— Данку! Цей смик хоче, щоб ти виправив йому шкіру!

Гарасимів встав, підсміхнувся і йде до мене повільним посувним кроком. Карк грубий, комір затісний, не запинається, блюза в раменах натягнена, ноги ледве містяться в штанах — дивлюся і страшно мені стало. А він підійшов, бере мої обі руки в жменю, другою бере ззаду за штани й крутить собі над головою. Покрутив, поставив і питає:

— А що, ще свербить шкіра?

— Ні, не свербить, — кажу, до дверей і в ноги.

Зеленим листям замаїла природа дерева й кущі міських парків. Розцвіли на грядках повним квітом гіяцинти, нарцизи, а туліпани порозхиляли платки, як качачі дзьоби — ждуть дощу. Соняшна, суха і лагідна наша весна. Хвиля теплого пахучого повітря пливе з підгір'я і випихає міські тумани й мряки.

Стало радісно, але чомусь тужно, вдумливо. Якийсь неспокій — непевність ледве помітно примучували уяву. Тісні й непривітні видалися мури школи.

В соняшні недільні дні, Микола Голубець бере мене із собою і ми мандруємо далеко поза місто. Він любив ходити на Високий Замок. Виходимо на сам вершок, а Голубець мовчки дивиться на схід, показує рукою і каже:

— Бачиш ті три дуби? Там стояв намет Хмельницького під час облоги Львова, а цею дорогою з Винник на Лисиничі — Личаків ішли полки Богданові на Львів. А от під нами — рештки замку Казимира. Полковник Кривоніс замок зруйнував, але Богдан чомусь Львова не зайняв. А там у долині, де дім міського огорожника, стояли колись палати наших князів, а в долині бачиш княжа церква св. Миколая, а там збоку малий костел св. Івана Хрестителя — збудував його син короля Данила, Лев, для своєї жінки римо-католички. А при самій вул. Жовківській — манастир св. Онуфрія, збудований нашими князями. А там за міським театром, де тепер торговиця, стояла колись церква св. Теодора. Усіх наших церков у Львові було колись сім сот.

— Аж стільки? — питаю. — Сім сот, а де ж вони ділися, де ці люди, що до них ходили, що їх ставили?

— Не знаю, сину, не знаю... Ходім додому...

Наближався кінець шкільного року. Наші професори перепитують ще тут і там, але в загальному висліди вже устійнені. Батько заповів, що приїде в день усної матури брата і забере нас додому. В означений день сидимо з батьком у маленькій цукорні Снігура близько гімназії і п'ємо каву. Батько погляне на годинник, та й зітхне:

— От, бідний хлопець, певно там тепер мучиться!
Я забігаю до буфету, тягну тістечка і заїдаю. Та-
ка нагода рідко трапляється.

Отвиряються двері і входить брат. Змучений, але
веселий.

— Ну, і як там?

— Та добре, тату!

— Ну, нарешті, — каже батько і подає Орестові
новий срібний годинник „Омега”, як матуральну па-
м’ятку. Раді, веселі йдемо до „Народньої Гостинниці”
на обід.

Надійшли довгождані вакації — соняшні, ясні,
квітом молодости і пуп’янками надій сповнені. Хто їх
може забути ті вакаційні дні по наших приходствах!

Гудуть пчолы на старих липах, розцвітають ака-
ції, черемха біліє, аж п’янить пахоццями, а молодь сва-
волить на м’якій траві. Було її споро, бо своїх четверо
і четверо з найближчої рідні; ще й сестрині подруги
зі Львова і братів товариш та мій колеґа з сусіднього
села. А в неділю, чи святочні дні місцеві студенти, по
Службі Божій, обов’язково приходили на обід. Роз-
тягали довгий стіл через дві кімнати і засідала мо-
лодь. Мама слідкувала, як хлопці поводяться при сто-
лі, коли треба, звертала увагу. Було місце для всіх.
Бо хто чував, щоб у тих часах на приходстві не було
місця при столі, або на нічліг.

Була в батька велика бібліотека, що займала ці-
лу одну кімнату. Дубові шафи із скляними дверима
містили майже всі твори українського письменства,
які тоді появилися друком. Були там і твори клясиків
німецьких, польських і московських. На вузькій стіні,
на висячих дерев’яних полицях, лежали грубі книги,
поскладані рядками, в темній шкіряній, текстуровій,

або навіть дерев'яній оправі. Ті книги були писані мовою старослов'янською, або латинською.

Залишилась мені в пам'яті історія Козаччини писана старослов'янською мовою, з рисунками козацьких старшин. Це все було з бібліотеки мого діда, о. Єміля Петрушевича, пароха Буська. Приїздили і користали з тієї бібліотеки під час вакацій такі молоді вчені, як Михайло Возняк, Іван Криг'якевич, Мирон Кордуба, Микола Голубець; бував і наш сусід, студент прав, Луць Мишуга. Не раз вечором чув я між батьками розмову:

— Слухай, тату, як розмістимо тих наших гостей на нічліг?

— Чекай, мамо, двох професорів дамо до моєї канцелярії, там мають два ліжка і ніхто не буде їм перешкоджати, двох молодих професорів дамо до їдальні, де є софа, тільки треба приставити ліжко; дівчата підуть до вітальні, а хлопці до вартівні коло церкви.

— А що зробимо з тим молодим теологом? — питає мама.

— Може його дати межі хлопців?

— О, ні! Він уже на другому році, може образитися, даймо його до комірки, при кухні.

Вартівня приміщувалася в маленькому будинку коло церкви. Жив там колись вартівник, старий Семен, а коли він помер, залишилися по ньому стара рушниця на стіні, велика палиця коло ліжка, а на столі люлька й кашук з тютюном.

Улітку кімнату вимивали, стелили на долівку сіно, вистелювали простиралами і молода громада мала вимріяний нічліг. Бувало, після вечері біжуть хлопці через сад до вартівні на нічліг, але заки поснуть, то роблять такі витівки, що аж брат мусів утихомирювати.

Двері розчинені — місячна літня ніч. Тремтять шепотом старі тополі, відізветься ще часом з поля спізнений перепел і протяжно загукає на церкві пугач.

До вартівні підходить старий Петро, що сповняє тепер службу вартового, здоровкається, сідає на поріг і курить люльку.

— Розкажіть нам, Петре, щось нового, — просить дехто з молодих. — Розкажіть, як то колись було.

— Та що я можу сказати? Ви, паничі, вчені, знаєте більше за мене. Але не так воно було, як тепер. Колись цей ліс тягнувся через ціле село, а річка була велика, а там під лісом стояв водяний млин. Тепер там тільки кілька стовпів залишилося...

— А як воно було за польського повстання? — цікавилися хлопці.

— Я цього не пам'ятаю, але покійні татуньо розказували, що тоді вони не одного такого пана возили до Львова. Бувало, стукає хтось уночі до вікна. Татуньо виходять, а тут повстанський пан, вийшов із лісу і просить відвезти себе до Львова. Дає великі гроші. Зрихтували татуньо воза, а пан сам не годен сісти на нього, просить допомгти, бо так його Москалі підрізали... А там, під лісом росла колись стара верба з великим дуплом. Їдуть татуньо до лісу, дивляться, а з дупла щось виглядає. Підходять, а в дуплі повстанський пан, у мундирі, з карабіном. Сховався перед жандармами, але вилізти не міг. І так застиг...

Вартівник скінчив свою розповідь, сховав люльку і пішов обійти навколо церкву.

Спали вже всі, тільки наша мама не спала, думала, що має зготовити завтра нам усім на обід...

Весело і безжурно минали дні. Вакації зближалися до кінця. Гості, зокрема ці старші, від'їхали до

Львова, залишилася сама рідня. Одного дня приходить лист від вуйка Геня з Відня. Повідомляє, що приїде до нас разом із сином Тоськом, в останню неділю серпня.

Втішилася мама, бо вже давно не бачила брата, але для таких гостей треба все приготувати, хату випратати, стежки в городі висипати чистим піском, грядки з квітами прочистити, а найважливіше, щоб Мошко мав свіжу телятину і постарався за рибу.

Пішла робота коло хати на всі руки. Помагаємо всі, чим хто може. Сестри пильно вправляють на фортепіані — старша патетичну сонату Бетговена, молодша фантазії Шумана, бо вуйко розуміється на музиці, а Тосько має покінчену віденську музичну консерваторію.

— Слухай, мамо, — каже батько. — Треба щоб Орест відвіз хлопця до школи, бо цього тижнякінчаються вписи до гімназії.

— Щось таке!! — перечить мама. — Я хочу, щоб ми всі були разом. А що, хіба пізніше не приймуть?

Старий слуга Іван вже знає, що має приїхати їмостин брат з Відня. Чейже при виборах він голосував на їмостиного брата Петрушевича. Правда, його намовляли голосувати на правдивого твердого Русина, Маркова, але він, Іван, роздумався, бо їмость казали, що Марків бере гроші від Москаля. Хоч правду сказавши, ми всі Русини, наш край Червона Русь, а цей Петрушевич каже, що він Українець — хто його знає, де тут правда?

Так собі міркував Іван, мастив ремінну упряж на коні чорною фарбою і розвішував частями на плоті. Візок під керницею вже обмитий і сохне на сонці, тепер ще треба попідтинати коням хвости, намастити копита і все готове, щоб їхати на залізницю.

Прийшла неділя. Тихе соняшне пополудне пізнього літа. На вулиці заторохтів візок, стукнув на дерев'яному порозі брами і зупинився перед хвірткою до квітового огородчика.

— Вуйко іде, вуйко! — закликали сестри й вибігли на подвір'я.

За ними виходимо всі і вітаємо вуйка. Перший вискочив Тосько, вітається. Повільно, обережно залазить з візка вуйко і починає розцілюватися з усіма, починаючи від мами. Велика достойна постать в чорному костюмі, замислене обличчя з коротким пушистим вусом, добре розвинене підборіддя — ознака сильної волі — гострий погляд. Вийняв маленьку щіточку, розчесав до порядку вуса і каже:

— Майте доброго візника, не тривало навіть півгодини, як ми заїхали — йому щось від мене належить.

Мама просить до вітальні, а вуйко розглядається і з словами: „Знаєш, Сабіно, у вас так гарно, я радо, поки сонце, пройдуся”, — входить до огородчика. За ним входимо всі.

Задрижали злегка буйні китиці фльоксів, що схилили голови на дерев'яну огорожу; білі пір'ясті айстри на середущій грядці збилися в громаду і дивляться ясними чистими очима на рідкого гостя. Вони похиляли голови, й очима своєї чистої душі перші вгадали, що вітають budouчого Президента Держави, господаря землі яка їх виростила, яку вони так люблять Прив'ялий квіт цинії припав до землі, а молодь горішніх гонів усміхається і блистить свіжим квітом, горді ж жоржини стоять стрімко і білими, рожевими й темно-червоними платками квіту п'ють красу сонця, Зелені куці хризантем рясніють під листям ледве помітними пуп'янками квіту. Сумні ще хризантеми,

нецікаві — але вони знають, що горді сусіди пов'януть, повсихають, а вони розцвітуть і морозу не бояться.

Ідемо всі стежкою в бік церкви. Тосько із сестрами побігли поміж дерева, туди, де садівник розклав вогонь і варить вечерю. Батько пристав, показує на церкву й каже:

— Бачиш, Геню, мушу конче покрити бляхою, бо боюся, що зачне протікати.

— Певно, певно, Матію, але дивися, яка це гармонія рисунку, яка симфонія кольорів матеріялу, тіней дерев — здається, не людина будувала церкву, а вона сама виросла з землі враз із доквіллям. Знаєш, я не покривав би її бляхою, а радше дахівкою такої краски, як вона тепер є.

Підійшли під саму церкву. На стіні під придашком висить Розп'яття, старе вже, вилиняле мальовило. Вуйко дивиться, задумався і сам до себе півголосом:

— Я його вже десь бачив, здається, в Буську...

— Так, — каже батько, — як ремонтували стару церкву в Буську, то я забрав ікону до себе.

Вечоріло. Через розчинені двері й вікна гостинної кімнати доходили м'які звуки фортепіянової музики.

— А котра це доня грає? — питає вуйко, — бо це, бачиш, у неї незвичайно ніжний, але певний себе удар пальців і така властива інтерпретація Шумана.

— Це молодша, — відповідає батько, — і саме з нею маю клопіт, бо професор музики радить дати її до віденської консерваторії, а мені воно не під силу. У мене, бачиш, їх четверо.

Увійшли до хати — музика притихла. Тосько голосно критикує львівський польський музичний світ.

В ідальні стіл накритий до вечері. Появилася давно не вживана порцеляна, кристали, тяжке столове срібло з монограмом, призначене для дуже шанованих гостей. Мама просить вуйка до вечері, бере під руку і садовить на перше місце коло себе.

Входять із галасом сестри з Тоськом, а він розмахує руками і говорить:

— Не розумію, як може Славка з своїми здібностями нидіти в такій дірі, як Львів. — Чи не краща була би віденська консерваторія?

— Слухай, Тоську, мусиш зрозуміти, що Відень справляв би для вуйків певні труднощі, а прецінь Львів має також державну консерваторію. . .

— Та що має, прощу тата? — перебиває Тосько. — Я був на концерті львівської консерваторії. . . чиста провінція. . . Віденська консерваторія повна Чехів, Мадярів, а наших не видно.

— Годі, Тоську, — каже вуйко, — у нас є ще важніші справи. Власне в переїзді я вступив на авдієнцію до Ексцеленції Митрополита Шептицького. Уважаю, що міжнародні відносини дуже напружені і можна сподіватися воєнного конфлікту. Нам конечно подумати про організацію власних збройних сил. Найбільша перешкода в цьому — брак наших кваліфікованих старшин. Тому я просив Ексцеленцію, щоб спонукував священників давати своїх синів до військових шкіл. . . .

— Ти, Геню, говориш, але нічого не їси, — каже мама, — може не смакує?

— Сабіно, мені аж стидно за віденських кухарів. Вони, до речі, у тебе повинні вчитися, як робити віденські котлети.

— Ти, Геню, говорила мала — подібно думаєш, як наш дідич, Уейський. Недавно був у нас на вечері,

їсть волову печеню і дивується, що вона така м'яка, а як його кухар зробить, то не можна погризти.

— Ти пригадала вашого Усйського. А як ти з ним тепер живеш, Матію?

— Ну, щож, звичайно польський шляхетка, але ще можна витримати. У мене в селі є кілька родин так званих латинників. Досі вони ходили до церкви, говорили по нашому і був спокій. Відколи в сусідньому містечку поставили костел і спровадили ксьондза, перестали мої латинники ходити до церкви і стараються говорити польською мовою. Недавно просили Усйського, щоб їм подарував площу під костел, який думають будувати. Усйський вислухав їх і каже: „Говоріть до мене такою мовою, як усі хлопи говорять, а костела вам не потрібно, бо масте церкву — я сам зрештою ходжу до церкви”.

— Знаменито! А як там твої сусіди москвофіли? Чи ще сидять по парохіях ці Красіцкі, Діяковські, Давидовичі?

— Та сидять, — каже батько, — і з ними тяжко воювати, головню із старою генерацією, бо молодь іде до нашого табору. Думаю, що це вже лиш питання часу.

— Воно так, Матію, але наразі вони нам дуже шкодять. Поляки використовують їх акцію і роблять нам трудноші в уряді.

Молоді встали від стола і перенеслися до гостинного покою — знову до фортепіяну. Бадьорі акорди Брамса вдарили і раптом урвався угорський танець — вийшла якась суперечка. Тосько встав від фортепіяну, а сіла старша сестра. Соната Бетговена не дуже підходила до розбавленої дотепами Тоська атмосфери і по середині урвалася.

А тим часом вуйко з батьками пересіли на софу і ведуть дальшу розмову.

— Я стрінувся — каже вуйко — в Ексцеленції Митрополита з бароном Васильком. Оповідав, що Румуни в Буковині дуже активізуються — дістають з Букарешту великі фонди. Нам конечно створити фінансову базу у Львові і то при допомозі державних банків. Відень пішов би нам на руку, щоб зрівноважити вплив польських фінансових установ на нашому терені, але коло того треба попрацювати. Я говорив з Костем Левицьким на цю тему, але він такий зайнятий малими льокальними фінансовими справами, що з-поза них не бачить великих можливостей. Цілу надію маю ще на Євгена Олесницького. Це єдиний політик, що надається до таких справ. Слухай, Матію! Я забув тебе просити, а саме я хотів би запізнатися з твоїми людьми і до них промовити, може б ти скликав їх вечором до читальні і підемо поговорити?

— Я знав, Геню, що ти захочеш бути з людьми і вже заповів збірку на завтра на вечір.

Ще довго сиділи і говорили. Надійшла мама, взяла вуйка під руку і запровадила до батькової канцелярії. Там були приготовані два ліжка — попрощалися на добраніч і розійшлися.

Минуло ще кілька веселих днів і прийшлося прощати вуйка. Прощались, бажали собі й просили ще приїхати. В хаті, що ще вчора гамором ходила, стало пусто.

— Знаєш, тату, я думаю таки сама поїхати з хлопцем до Львова, — каже мама. — З цими вписами різно може бути, а Орест не дасть собі ради. Я це все скоріше полагоджу.

На другий день їдемо до Львова і перед полуднем ми вже у пані Серватовської.

— Дуже мені прикро, — каже вона, — але в справі впису нічого порадити не могу. Директор Харке-

вич відійшов на емеритуту, а теперішнього директора Кокорудза зовсім не знаю. Найкраще, на мою думку, як пані самі підуть із сином.

— Як так, — каже мама, — то чекай мене, сину, завтра рано в школі і підемо до директора.

Ще далеко до восьмої години ранку, а я чекаю під канцелярією на маму. Нарешті прийшла, бере мене за руку і йдемо до середини. В першій кімнаті сидить секретар проф. Лещій. Мама розказує, в чому справа, він слухає — встав, пішов до другої кімнати директора а по хвилині отворив двері і просить увійти.

За бюрком сидить дир. Кокорудз — змірив нас гострим зором, а мама зачинає:

— Пане директоре, ми трохи припізналися...

— Так, так, — каже директор, — припізналися. Я реченець вписів проголосив, а тепер уже запізно. Прийняти ученика не можу, прошу внести подання до Ради Шкільної Краєвої.

І дає до пізнання, що більше говорити не хоче.

Мама обернулася, бере мене перед себе, отворила одні двері, потім другі і ми раптом опинилися на коридорі. Страшно мені стало і жалісно, по клясах уже наука, чути голоси професорів, а я поза школою. Що тепер буде? Дивлюся на маму, а вона в найкращому гуморі, бере мене за руку і каже:

— Скоренько, сину, до трамваю й їдемо на вулицю Кампіяна, до вуйка.

Мешкав там наш вуйко Юліян Романчук, посол і віцепрезидент віденського парламенту. Він, до речі, був для нас молодих дідом, але не любив старий, як його дідом звали і до кінця свого довгого віку остався для нас, молодих, вуйком. Перебував переважно у Відні, але мав і у Львові своє мешкання і все на літо туди приїздив.

Підходимо під двері, тисну на дзвінок і відразу стає на порозі висока маєстатична постать вуйка з сивою, на два боки старанно розділеною бородою і довгим вусом.

— О, це ти, Сабіно! — сказав вуйко і провадить нас до передпокою. — А я саме про тебе, й думав.

— Що такого, вуйцю? — питає мама.

— Знаєш, маю клопіт... бо це, бачиш, тітка потребує нового капелюха, а знаєш вона сама до міста не піде. Отже я пішов до магазину і просив, щоб їй прислали до хати певну кількість капелюхів, а тітка собі вибере. Від цього часу двері не зачиняються: все зносять інші капелюхи, а тітка не може собі підібрати. Бачиш, я вже сам отвираю двері, бо Маринця пішла до міста по закупи, а тітка ціла поденервована.

— Вуйцю, ми це все полагодимо, прошу не журитися.

— А ти, козаче, ще не в школі? — питає вуйко.

— Я, прошу вуйця...

А тут уже мама мене вирятувала й оповідає цілу пригоду з вписами.

— Ну, нічого, нічого, — каже вуйко, — а хто там тепер у вас директором?

— Пан директор Кокорудз — відповідаю.

— Кокорудз? Знаю, знаю, знаменитий педагог. А ходи ось тут до мене! — і веде мене до свого бюрока.

Сів, написав білетик, вклав до коверти, дає мені і каже:

— Завтра підеш із цим до директора і подаш йому. А йди сам, непотрібно, щоб мама з тобою ходила.

А тим часом мама з тіткою вже збираються до міста по капелюх. Вуйко задоволений ходить по хаті і тішиться, що тепер нарешті сяде полагоджувати свої справи.

Заходжу осторожно до вуйкової вітальні, сідаю у фотель та розглядаюсь навколо. Тут так затишно, привітно, фотелі широкі, м'які, криті темно-червоним плюшем, килими на підлозі грубі, пушисті, на вікнах тяжкі драперії, а стіни прибрані олійними образами найкращих майстрів.

На першому фронті образ „Запорожці їдуть степом”, роботи вуйкового сина Тита. Дивишся не ці обпалені лиця запорожців, орлиний зір, довгий вус, ці бистрі коні і, здається, чути тупіт кінських копит, брязкіт зброї і шелест трави, високої коням по животи. А небо таке синє, глибоко синє і безконечне, що аж ген-ген далеко спирається на жовті обрії степу, припаленого сонцем.

А побіч Трушів „Дніпро під Києвом” розкинувся цілою своєю красою, а далі кримські пейзажі Труша манять блідо-рожевими красками ялтанських скель, а там — Аксентовича „Водосвяття на Гуцульщині” і незабутня гуцулочка із свічкою в руках під церквою,

Вічні „Ерос і Психе” дивляться залюблено із стіни, під котрою стоїть довгий, чорний, лискучий фортеп'ян.

У протилежному куті між пальмами бронзове погруддя Т. Шевченка на мармуровій підставі. Я так люблю сидіти і читати „Кобзаря” в сальоні вуйка.

Застукотіли кроки в передпокою — мама з тіткою вернулися з міста.

Ще цього самого пополудня була справа з калелюхом полагоджена, а рано директор Кокорудз узяв з моїх рук білетик, зміряв мене гостим поглядом — отворив, перечитав, покликав сторожа:

— Прошу відпровадити ученика до другої „Б” кляси! — наказав.

Наука проходила вже повним ходом. Господарем

кляси і разом учителем української мови й латини був проф. Микола Ластовецький. Він записав мене до каталогу, розпитав про цілу нашу фамілію, бо показалося, що батьків добре знає. Добрими приятелями ми однак ніколи не були. Професор любив старанне каліграфічне письмо. Я писав, як курка лабою.

Професор германіст, Юрій Рудницький, дає мені для приватної лектури короткі оповідання німецьких авторів і ми великі приятелі. Математики вчить проф. Лещій, виглядає дуже суворий, але ще не питає, не знаю, як воно буде. Історії і географії вчить проф. Федь Срібний.

Наш катехит о. Туркевич вимагає, щоб кожний ученик знав на пам'ять „Помилуй мя Боже”. Я вивчив цей псалом Давида вже давно ще вдома. Під час вакацій я служив батькові до Служби Божої і доки не вивчив Давидової молитви, діставав 2 грейцарі за службу, як переповів на пам'ять, то 4. Тепер сиджу в лавці і лише чекаю, щоб о. катехит мене зачепив.

Мій сусід у лавці, вже дещо старший, бо репетент, питає мене:

— А ти знаєш „Помилуй мя Боже” на пам'ять?

— Певно, що знаю!

— Ти, бачу, дуже мудрий. А скажи, як називався джура царя Давида?

Думаю і вгадати не можу, а він мені каже:

— А бачиш, не знаєш! „Найпак” називався, бо в псалмі сказано: „Найпаче омий мя”.

На квартирі Микола приготівлявся до матури. Щоденно приходив інструктор, Остап Чорний, завжди відзначаючий ученик, що здав уже матуру перед вакаціями. Сидять тепер і переробляють математику. Микола розв'язує рівняння, щось йому не виходить — злоститься, а Чорний бере його зшиток перед себе і

зачинає сам комбінувати. Микола виймає в міжчасі свій шкiцiвник i портретує свого iнструктора.

— Бачиш, — каже Чорний, — ось тут ти зробив помилку, а тепер, думаю, тобі ясно. Але, Миколо, бачу, що ти не уважавш, а що буде при матурі?

— Слухай, Чорненький, — жартує Микола, — ти не маєш ані совісти, ані милосердя. Ти замучив би чоловіка. Май на увазі, що я ще нині мушу зробити коректу, бо завтра виходить число, ну і взагалі маю ще полагодити в місті деякі справи.

— Та добре, добре, — погоджується Чорний, пакує зшитки до шкіряної течки і виходить.

— Душку, йдемо до друкарні, а як добре піде, то підемо ще нині до кіна, — каже Микола і в поспіху в'яже краватку.

На вул. Академічній входимо до брами, а там подвір'я і вхід до невеликої друкарні, де друкується тижневик „Народне Слово”, що його редагує Микола. Він самопевно входить до робітні, всі здоровлять його, звать редактором, а він, як у себе вдома, питає, розказує, всі його слухають, приносять з машини ще мокрі сторінки, а він поправляє, креслить — дивлюся і міркую, що навіть Чорний не дав би собі ради — видно, Микола мусить бути мудріший.

Вийшли ми на вулицю, йдемо в бік ринку, а Микола провадить мене до книгарні ім. Шевченка й каже:

— Ти йди до середини і проси паню Панкевичеву, щоб виплатила тобі за продані мої поезії. Скажи, що ти від мене!

Входжу до книгарні й кажу, за чим прийшов. Пані підсміхнулася, пошукала по книжках, а потім витягнула 3 корони і дає мені.

Весело виходжу, Микола тішиться, значить ідемо

до кіна. Купуємо в бойка торбу сливок, велику чоколяду і йдемо до пасажу Міколяша до кіна. На екрані Чаплін показує штуки, а за параваном якась невидна особа товче немилосердно по піяні віденського вальса.

Була в нашій гімназії велика руханкова заля з модерними приладами, а руханки вчив нас проф. Боберський. Будучи на студіях германістики в Грацу, вивчив там методи спортивного виховання німецької молоді й переціплював їх на нашому ґрунті. Не було це легке завдання, бо зрозуміння для спорту серед тодішнього нашого суспільства майже не існувало. „Не ридать, а добувать” — був клич професора і він з успіхом добував.

З перспективи часу можна сказати, що проф. Боберський був основоположником спорту взагалі, а зокрема гри копаного м'яча на західноукраїнських землях. Помічниками професора були старші ученики, що займалися спортом, як Степан Гайдучок, Петро Франко й інші.

Раз на годині руханки підходить до мене Гайдучок, бере за руку, обмацав і каже:

— Ти, друже, повинен вправляти легку атлетику... А може ти хотів би тренувати копаній м'яч?

— Чому ні, — погоджуюся.

— То приходи в суботу по полудні до школи на збірку й підемо на грище.

Розпочалися періодичні вправи копаного м'яча, Грище далеко поза містом і трамвай туди не доїздить. Ціле пополудне пропадає. Вечором сідаю до лекції, а ноги болять, очі клеються — коби швидше до ліжка. Рано тяжко встати, все болить. У школі ноти обнизилися, проф. Срібний незадоволений із моєї відповіді каже:

— Ти, сину, б'єш головою в бальон, то як вона може бути мудра?..

Був при нашій гімназії вже в той час спортовий клуб, що звався УСК. Займалися хлопці різними спортами, а головкою копаним м'ячем. У першій дружині грали старші студенти, а душею їх і капітаном був Семен Заворотюк, хлопець уже поза двадцятку, і його звали „старий”. Грав „старий” на центрі, розглядався навколо і всіми командував. Не мав він ефективних стрілів, але бігав як куля і тягнув за собою м'яча чим міг — коб лише до воріт. У дійсності „старий” давав найбільше „голів” і ми його дуже шанували.

Грали в першій дружині ще інші добрі гравці, як Гайдучок, Лучаківський, Франко, Цимбала, Лукашевич, грав і пізніший герой з-під Мотовилівки Федь Черник. Розгравав УСК змагання з польськими клубами, а частіше з жидівською „Гасмонеею”. Відомо, що Жиди гравці темпераментні й агресивні, тож ставили проти них на оборону звичайно тяжкого змагуна Остапчука. Боялися Жиди Остапчука і називали „Самсоном”.

Біжить, бувало, „Самсон” проти м'яча, розложив руки, як орел крила, розмахнувся — і як трапив, то м'яч летить у засвіти, як ні — то втікайте, сини Єгови, бо біда тому, хто підлізе „Самсонові” під ноги. Зривалася часом нагрищі така буча, що змагуни випирали одні других аж до периферій вул. Янівської. Тоді йшли делегації з обох сторін, „старий” перепрошував і знову верталися на грище.

Мене призначили до 4-ої дружини „малих”. Граємо, вправляємо, вже появився тренер, Чех із празької репрезентативної „Сляві”, вчить, вправляє з кожним зосібна, кричить: „Сакраменцка хльопа стап пілку!”.

Найгірша справа з черевиками — ще трохи, а хлопці будуть босі. Футболеві черевики дорогі, в двох дорожчі від звичайних.

Одного дня на грищі Гайдучок зібрав нас разом і сказав принести кожному 5 корон, а завтра підемо до спортивного магазину по черевики. Решту полагаєть проф. Боберський, а ми будемо сплачувати йому по 2 корони місячно, бо черевики коштують 18 корон пара. Така пропозиція всім сподобалася і вкортці появилася на грищі дружина „малих” в однородних спортових строях і нових черевиках.

Грали часом „малі” товариські змагання з найсильнішою першою дружиною. Пригадую: на лівому крилі старших грає Федь Черник, високий, стрункий, вродливий, як Аполло, напроти нього в помочі малий Люба Макарушка. Проводить Черник м'яча, а Люба йому по-під ноги пхається з усіх боків, Федь виминає, як може, нарешті передає м'яча, плюнув, узявся під боки і каже:

— А-гі! В школі тримає чоловіка з греки старий Макарушка, а на грищі молодий.

Минали скоро дні і приносили все щось нове. Приходжу зі школи, а Микола такий веселий, пакує книжки, папери, співає, свище — звернувся до мене і кричить:

— А знаєш, хто до тебе говорить? „Гомо матурус”, розумієш?

— О, то ви вже здали матуру? А що тепер буде??

— Тепер ідемо до Кракова — я їду, Орест їде, Рибчак, Галавин, а ти маєш від мене пам'ятку мою, знимку.

Подав знимку переписану долем „Гомо матурус”.

Поїхав Микола і сумно стало на квартирі. Прийшли нові незнайомі студенти, остався спорт і товари-

ші з кляси. А були між ними цікаві й здібні хлопці. Кожний предмет мав свого знавця — спеца. Малий худий Влодко Матвіяс пописувався в математиці, Теодор Вівчур, спокійний, тихий знав історію. Олекса Черник перекладав Гомера, де попало, Василь Бобинський писав задачі поезією в прозі, поетив і мій сусід Ярослав Гриневич. А співаки, спортовці, гімнастики... Росли, мужніли, дозрівали молоді парості галицької волости, пнялися до сонця, до світла, до світу цього, що вже простягав по них криваву руку.

Розійшлася чутка між товаришами, що проф. Раковський від нас відходить. На його місце має прийти проф. д-р Олександр Тисовський. Одного дня приходять до кляси молодий, високий, з ясними бакенбардами професор, іде до таблиці і, не нав'язуючи до попередніх лекцій, рисує щось у роді великої баньки і пояснює, що так виглядає клітина кожного організму, значить її складові частини і каже записувати до зшитків, бо в підручнику цього немає. Викладає свобідно, широко пояснює, ілюструє рисунком, а сам усміхнений, жартівливий. Любили його хлопці і поправді вчилися вже всього на годині.

Раз по закінченні лекції заповідає, що як хто з нас хотів би запізнатися з ідеєю Пласту, хай прийде в суботу по полудні до кляси, а він радо пояснить. Прийшло нас яких десять хлопців. Розповідає нам професор про початки Пласту, його завдання у вихованні молоді, пояснює організаційну мережу і заповідає збірку знову на наступну суботу. Прийшло нас уже лиш сімох, решта роздумалися.

Тим разом лекція була призначена практичним вказівкам для перебування серед природи, орієнтації в терені, відбуванні мандрівок, бо вже в найближче свято робимо з професором прогулянку на Погулянку.

Сходимося на означене місце. Приходить професор у довгій зеленавій барви пелерині, широкий сірий капелюх, короткі штани, „штильци” і грубі маршові черевики, а в руках палиця з залізним закінченням. Хлопці повдягалися, як хто спромігся. Дехто вже в пластовому капелюсі, у декого пластова блюза, ремінь, польова пляшка, свиставка.

Професор передом, ми за ним, ідемо в напрямі Погулянки. Лишаємо поза нами міський гуркіт, прикру пилюгу, стає чимраз тихіше, свіжіше і вже ніжний легіт лісу холодить ледве помітно наші нагріті сонцем лица. Шумить ліс широким листям буйних яворів, старих буків і кличе в свої обійми. А сонце біжить за нами, ще гріє, ще пестить — воно знає, що громадка оцих юнаків — це перший рій, перша клітина українського Пласту, зав'язок майбутньої великої громади.

Зближається кінець шкільного року. Професор Срібний заповів, що буде перепитувати цілість матеріялу, а як хто хоче поправити собі оцінку з історії, може зголоситися. Професор Леццій зовсім певно буде ще питати. Треба відкласти копаного м'яча і пластові прогулянки на по-вакації. Аж тепер починається справжня наука, бо можна обірвати двійку або поправку і цілі вакації змарновані.

Брат закінчив шкільний рік у Кракові і, вернувшись, вступив до мене. Каже, що Микола приїде до нас під час вакацій на село, бо хоче переглянути дещо в бібліотеці. Тішуся, що Микола приїде, бо з ним весело. Треба вже дещо приготувити на вакації. Правда, деякі книжки вже не будуть потрібні на другий рік, отже можна продати. Продаю і купую кілька пачок набоїв до карабінка. А там в мисливській крамниці, за вітриною висить рушниця, така новенька, блискуча,

очей не можна відірвати і не конче дорога.

Пише батько, що приїде до Львова, бо мусить розчислитися з господинею і забере мене до дому. Пані Серватовська вже більше не буде тримати студентів, вона виходить заміж за свого кузена, барона Серватовського і виїздить на село.

Роздали нам свідоцтва. Не таке моє свідоцтво надто похвальне, але до вищої кляси перейшов і одна золота смужка („пасок”) уже на комірі. Приїздить батько — подаю свідоцтво, він дивиться і каже, що тих достаточо щось забагато, але добре й це.

Полагодив справи, попрощали ми п. Севартовську й їдемо на двірець. Під час їзди питає батько, чи мені ще може дещо потрібне, бо у Львові будемо аж по вакаціях.

— Нічого, — кажу, — кульки до карабінка вже маю . . .

— Ага, з цим твоїм карабінком — перериває батько, — та тобі, хлопче, вже здалася б якась добра рушниця. Чи не знаєш, де б можна дістати?

— Знаю, знаю! — і мене з радості аж підкинуло на сидженні.

Керую фіякра на Бернардинську площу і з страхом дивлюся чи ще висить за вітриною моя вимріяна рушниця. Може вже хтось купив, а другої такої не буде — але ні, висить і так наче підсміхається до мене.

Купуємо й їдемо додому. Радість, яку описати тяжко, яку годі зрозуміти комусь, хто, маючи п'ятьнадцять літ, не купував блискучої рушниці, не їхав з міста на своє рідне село, де дорогі батьки, де навколо ліс, де кожний куц знайомий, де літом лисиці підходять під хату за курми, де зимою куропатка йде рядком до стодоли по зерно, а заєць до оборога з сіном.

Перші дні вакацій сама стрілянина. Треба ж

випробувати рушницю на різні набої. Постріл за пострілом, аж ліс шумить. Іде селом наш добрий приятель дяк, напроти їде пан Уейський, припинив коні й питає:

— А що там у вашого єгомостя така стрілянина?

— Та, прошу ясного пана, — каже дяк, — ті ворони так хапають курчата, що аж страх, то ж їмость казали паничам трохи постріляти.

— Добре трохи, та то вже можна було стадо ведмедів вистріляти! — сказав „ясний” пан і поїхав.

Одного дня затарожкотів візок на вулиці й осторожно вкотився на подвір'я. Вискочив із візка Микола, а за ним якийсь незнайомий. Він мав на голові сиву баранкову шапку, сорочка з вишиваним коміром, широко розіпнята на грудях, штани зеленкавої барви, підперезані в поясі ремінцем, на ногах чоботи з м'якими холявками. З-під шапки звисав жмут ясної чуприни. Такої ж ясности були вуси, простягнені в оба боки.

Служниця Маринка, що несла воду, поставила відро — дивиться, а незнайомий пан біжить до неї, хапає за відро й гукає: „Товаришко, підждіть, вам тяжко, я вам поможу...”

Перестрашена дівчина біжить до кухні:

— Прошу їмості, — каже, — приїхали два пани, а один то такий чудний що раз.

— Та чому чудний? — питає мама.

— Та брав від мене відро з водою і хотів нести, а на голові в нього баранкова шапка і чоботи на ногах — а це ж літо, хто таке бачив?!

А тим часом Микола провадить гостя через городчик до хати. Батько виходить, Микола знайомить із гостем:

— Це Михайло Гаврилко, артист-різьбар, мій товариш із краківської Академії Мистецтва.

— О, то це пан Гаврилко!! — каже батько, — знаю, знаю, автор проєкту пам'ятника Шевченкові. Я бачив знімку в „Ілюстрованій Україні”, що за краса, скільки там сили, яка багата тематика! Прошу, заходьте в хату!

— Панотче, — гукнув Гаврилко, — я хотів вашій прислузі допомогти занести відро з водою, а вона втікає. От і положливі ці ваші Галичанки! У нас, на Полтавщині, бувало, відберу дівчині коромесло то всім води наношу, а тут от і приступити годі.

— А це ви, пане, з Полтавщини? — питає батько.

— Ну, хіба не бачите, панотче! Ваші паничі в чоботах не ходять і таких козацьких вусів не мають. Бачив я їх у Львові на вечерниціях. Усі у фраках, не було кому гопака скочити, а як котрий пробував, то всю підлогу мете фраком . . .

— То ви тепер перебуваєте в Кракові?

— Зараз у Кракові, але перебував деякий час в Академії в Парижі, ну, й у Петербурзі, трястя їм, тим Москалям, ледве відтам видістався. А тепер, дякуючи Миколі, до вас приїхав, бо, бачите, тужно за селом, за степом, за ставками. . .

Вміжчасі прийшов брат, знайомий Г а в р и л к з Кракова, прийшли сестри, вітаються, приходжу і я з саду з рушницею на плечі, а він вітається й жартує:

— Ти, брате, птахи не займай, вона мати тепер, молодих годує, гріх буде, повіш рушницю на кілок і жди св. Михаїла.

Виходить і мати, вітається:

— Чула я, чула про вас, син Орест мені оповідав, вітаємо таких знаменитих гостей та ще з нашої далекої України! Прошу до вечері!

Веселий і говірливий був Гаврилко. До прислуги звертався із словами „товаришу”, „товаришко”, всім помагав. „Товаришка” Маринка вже не лишала відра з водою, не втікала, „товариш” Іван не міг нахвалитися дивного пана, що так справно скидає снопи з воза на високий оборіг.

В неділі Гаврилко на хорах із дяками й обов'язково читає „Апостола”, а по вечірні збирає під церквою дівчат і хлопців і вчить співати пісень, у нас тоді не знаних, як „Гей, по горі, по доли”, „Комарика”.

Одна тільки старенька тітка Віця, панна, ніяк не може при звичаїтися до Гаврилка. Дивиться на нього, слухає, що він говорить, а потім махне рукою і втікає до своєї кімнати.

Була в нас церква св. Ап. Петра і Павла. На головному престолі по обох боках стояли різьблені статі обох святих. Різьбив їх місцевий майстер самоук, котрого ледве пам'ятали найстарші в селі люди. З суворою повагою гляділи святі з висоти престола на побожну громаду, хоч були непропорційно маленькі. А що їх голови мистець створив майже в природній величині, то борода св. Петра сягала майже до пояса. Ключі від царства небесного на руді Апостола дотикали долішнім кінцем сандалів.

Минали десятки літ і стояли святі на своїх місцях і добре їм там було. Раз приходить Гаврилко з церкви і каже:

— Ну, панотче, прямо не можу дивитися, ну не можу!

— Та на що не можете дивитися? — питає батько.

— Та на цих ваших Апостолів, що стоять на престолі.

— Я знаю, що вам, як мистцеві, вони можуть не

подобатися, але це стара різьба, що її я вже застав на цьому місці і до неї люди привикли, а це робота тутешнього сільського майстра, якого старі люди ще пам'ятають і з великою пошаною згадують.

Не міг Гаврилко спокійно сидіти, ходив по селі, скликав старших братів церковних, поважних господарів, водив до церкви, міряв, рисував, показував і свого досягнув. Мусіли святі зійти з головного престола, а поставили їх у притворі, Петра з правого, а Павла з лівого боку, де вони правдоподібно стоять ще до нині.

Микола пересиджує в бібліотеці. Читає, робить записки і лише тут і там вибіжить до саду, походить, поспіває і знову до роботи. Після обіду в гарні соняшні дні йдуть усі молоді до лісу на прогулянку. Перед вечором виходять батьки і старенька тітка в бік лісу стрічати молоде товариство.

Йдуть стежкою городами до дороги, а там скриплять вози ладовані пшеницею, здіймають господарі з пошаною солом'яні капелюхи, декотрі старші злізають з возів, підходять, вітаються і починається розмова про врожаї, вимолот, здоров'я і як би вже найскорше випроцесувати від двора пасовисько, бо ніяк нема куди гонити череду пасти.

Вийшли на сіножать, що зеленим м'яким, уквітчаним килимом займає увесь простір і губиться в молодій гущі соснини. Вечоріє — темно-зелені плями тіней витискають останні яркі проміння сонця і залягають видноколо. Золото-червоний круг сонця вже сперся на верхки старого лісу і значить золото-рожеві пасма по темно-синьому небозводі. Подекуди біліють клаттями прозорі легкі хмаринки і дрижить грою світляних барв перед наступом ночі.

Кожна квітка, кожна травинка дише ароматом

життя. Вітерець легкий, пахучий з лісу, ледве лоскоче щоки. До вуха несеться голос пісні — спершу ледве чутний, а там уже виразний спів Гаврилка — йому допомагає Микола, брат проводить баском, сестри со-пранами, хлопці альтами. Ожила діброва — трикратним відгомоном відбив старий ліс улюблену пісню Гаврилка: „Було літо, було літо” — живіше зацвірко-тіли коники в траві, вдарив у голос перепел, що вже вдавався на спочинок, заквакала враз жабня на старому млиниці.

Перший вибіг із гурту Гаврилко:

— Паніматко! — гукнув. — От, і здорово погу-ляли, зовсім гак, як на Полтавщині. Бувало літом вийдеш у степ — сонце жарить, а я лиш дивлюся, де баштани і гарбуза на двоє — всаджу голову всенький вип'ю, а потім у балку і ставок, викупаюся і в траву покачатись, от і здорово.

Старенька тітка Віця дивиться переляканими очима на Гаврилка, тягне маму за руку:

— Сабінко, — каже, — і ти дозволиш твоїм донькам витанцювувати на пасовиську?

— Тето, — каже мама, — гуляти це значить ба-витися, розважатися, а не танцювати. . .

— Ти, Сабіню, думаєш, що стара тітка вже зовсім дурна! — махнула рукою і скорим кроком завершила в сторону села.

Від'їхали наші гості і пусто стало в хаті. Іван відвозив їх до станції і вже випрягає коні.

— А як вам їхалось і чи в час приїхали? — питаю.

— Богу дякувати в час, та й весело було їхати. Цілу дорогу пан виспівував і розказував, як там у них на цій Україні. Мудра голова, бачу, а так сам ані на пана, ані на хлопа не виглядає. Не раз я чув

у читальні, як про ту Україну розказували, що вона, мовляв, має бути без хлопа і без пана, то так ніби щось на таке виглядає. . . Але я міркую, що нам здалося б трохи, але наших панів.

Останні дні вакацій. У хаті заворушилось. Перуть, прасують, шиють — батько ходить по хаті неспокійний, стане при вікні, задивився, думає. Всі ми знаємо в чому справа, але ніхто про це не згадує. Це ж бо треба всіх улаштувати у Львові на мешкання, убрати, а нас, хвала Богу, четверо.

Тарахкоче в stodолі млинок — віють пшеницю. Старий купець Абрум у довгому чорному халаті стоїть над купою зерна. Схилився, вклав руку в пшеницю, пробує чи не вогка, підніс жменю до носа, нюхає, розтирає і повільним кроком іде в бік хати. Побачив грядку молодій цибулі, переступив загороду, нарвав жменю, запхав до задньої кишені халата і йде до кухні.

— Ну, і як там, Абрумку? — питає батько. — Правда, добра пшениця?

— Пшениця не є така найгірша, але треба ще раз перевіяти.

— Та чи тобі не стид, Абрумку, таке казати? Я не маю іншого млинка, а на цей сам пускати — шкода роботи.

— Пане єгомосьць! Най вас голова не болить, Абрум привезе свою віялку і все зробить.

— А пам'ятай, Абрумку, що мені ще потрібний завдаток на овес, бачиш, діти їдуть до школи, маю великі видатки.

— Що значить „бачиш“? Абрум усе бачить, усе знає. . . Є, Богу дякувати, діти, буде і на діти, коби здорові були.

Брат ще залишився, а я з сестрами вже у Львові.

Сестри в інституті Василіянок, а я на новій квартирі. Мій господар Українець, залізничий урядовець, а його жінка Полька. Мали вони одну доню, що ходила до української школи, належала до хору „Боян” і говорила тільки українською мовою. Було отже в хаті дві мови, але польською говорила тільки пані й її служинця, теж Полька.

В гімназії розпочалася наука. Звичайно кожний початок року цікавий, гамірний. Старі знайомі товариші розказують собі про всякі пригоди. Розказують про дівчат і сперечаються. Один каже, що за дівчиною треба походити, а другий, уже ніби досвідчений, твердить, що дівчина має сама прийти і ти за нею не біжи. Дехто вспів за час вакацій залюбитися і вирізує ножиком на лавці ім'я „найдорожчої”.

Входить до класи проф. Тершаковець. Він, господар класи, вчить нас української мови, греки, латини і має найбільше годин. Цілий час граматики грецька, латинська, старослов'янська, нема часу на вправи копаного м'яча, хоч маємо грати з Поляками.

Часом приходять на мешкання кузинка господині, Зося, Полька. Сиджу і вчуся. Підходить Зося, заглядає в книжку, а пальцем тягне за чуприну.

— Ти, Богдане, — каже, — запни мені заціпку на шиї.

Заціпаю, а шийка така гладенька, така тепла, аж щось туди тягне, але чомусь страшно. Може тому, що вона Полька? Сідаю знову до книжки, а Зося, наче ображена, штовхнула мене пальцем у плече і каже:

— Ти, Богдане, такий впертий Русин, як цап!

В найближчу неділю йдемо з проф. Тисовським на пластову прогулянку, на Чортівську скалу. Наш рій виряджений комплетно в однострої маршує рівним

кроком. На переді професор у довгій пелерині, з палицею в руці.

Минули Личаків, Кривчиці, вийшли під ліс, а професор роздивився і каже:

— Ви спочивайте ось тут, а я йду на гору до цього великого каменя. Як дам знак, підходіть до мене, але так, щоб я нікого не помітив. Кого побачу — йде в полон.

Пішов професор, а камінь далеко, ледве видно. Розходимося в розстрільну і ліземо з усіх боків. Ідемо обережно — хильцем, а там уже плазом на животі, травою поза дерева, поза кущі, щораз ближче. Чути свист, вже є полонений, ліземо далі, чим ближче, більше полонених. Маю перед собою купу старого ріща, безпечний сховок, але треба звідти вилізти.

Направо так неначе б борозда, або рів, лізу на спід і посуваюся в бік професора. Підношу голову і вже його маю на яких сто кроків. Сидить, загорнув ноги в пелерину і роздивляється, в руці тримає свисток.

На сімох нас, чотирьох пішло в полон. Вертаємося додому змучені, голодні, а професор так, як би догадався, провадить нас до молочарні вже під Личаковом і замовляє кожному велике горня квасного могола і добрий кусень хліба з маслом.

Минули десятки літ, а як це молоко нам смакувало, я до нині пам'ятаю. Не мав я нагоди Тобі подякувати, професоре, але нехай ця згадка буде замість квітів на Твою могилу.

Ходять чутки між товаришами в школі, що деякі старші студенти відбувають військові вправи. Мій товариш Ганицький, що його брат відбув однорічну військову службу, каже мені в тасмниці, що повідомить мене про все, бо його брат належить до організації і є військовим інструктором.

Одного дня він провадить мене до великої кам'яниці при вул. Коперника ч. 5. Сходимо в пивницю. А там просторі залі, з цементовою підлогою, лише тут і там муровані стовпи. В залах рух, але без крику; тільки звиваються якісь незнайомі — насторожені. Дістаємо австрійські кріси, кавалерійські, короткі.

Приходимо на вправи два рази в тиждень, вечірніми годинами. Наш інструктор — австрійський вислужений підстаршина, не знає жартів. Перші години вправ цікаві, але чим далі, тим прикріші.

— Ти, студенте, — каже інструктор, — на команду „вправо глянь!”, кинь мазаком на право, не бійся, він тобі з шиї не злетить. А ти там, стоїш як баба... сховай живіт! Паничу! Маршуєш як „панєнка”, бий копитами, махай руками!

Надходить весна пам'ятного 1914-го року. Молоде свіже сонце гріє, пестить, вирощує красоту квіту, а вечорами рветься кривавим сяєвом по золотих хрестах храму св. Юра. Не спить сповита мрякою Данилова гора, вона простує груди, а серце дзвінко б'ється і кличе нащадків давньої галицької раті в ряди.

На мурах міста Львова появилися великі кольорові плякати: Козацький вістун на коні, трубить і зголошує здвиг Соколів і Січей на 28-го червня. На вулицях щораз більше приїзжих селян та інтелігентів. Сині сокільські сорочки манять око, заливають ринок. Тут і там перемаршовують рівним кроком сокільські сотні. Львівська публіка зупиняється коло плякатів, Поляки морщать чоло, наші підносять голови — всі ждуть 28-го червня.

Заворушився, заклекотів старинний наш Львів. Широкі в'їздові дороги міста залиті непроглядними валками возів, піших сокільських і січових відділів, січової кінноти. На залізничних станціях висідають

з вагонів щораз нові відділи з найдальших закутин краю. Відшукав народ свою загублену столицю і тиснеться до неї лавою, топче чужі пороги рідної хати батьків розсварених, ледачих. Золотом сонця і непорочною блакиттю одягнувся Львів у найкращі свої шати — синів вітати далеких, здорожених... А вони йдуть. Ідуть бадьоро й гордо.

Перед веде трійка — Трильовський, батько Січей, Боберський з булавою в руках і делегат чеських Соколів Машек. За ними сокільська кінна сотня і піша сотня стрільців сокільських із крісами, а там уже сотні за сотнями в сокільських одностроях ідуть рівним, твердим кроком і криють вулицю живою синьою лентою сорочок. Трубні оркестри грають марші, прапори лопотять, а український Львів виляг на вулиці й кричить: „Слава!“. Заговорила львівська біднота мовою батьків і ще дужче крикнула „Слава!“, як синя лента перервалася, а вулиця заграла живими барвами гуцульських китгарів, гачів, дзьобенок. Ідуть легкі легким хвилястим кроком, ніби танцюючи. За ними мак зацвів — мішок розсипаних коралів на вулиці — дівоча сотня, краса карпатських гір, ступає м'яко постоломи.

З повагою ступає Поділля — в довгих свитах, високих чоботях, широких солом'яних капелюхах; за ними вишиване Покуття, а всі з малиновими лентами через плече з написом місцевости.

Ще раз загула вулиця „Слава!“. На карому коні, в козацькому жупані, з довгим сивим вусом, інж. Ф. Левицький веде дрогобицьких і бориславських Січових Стрільців. Ідуть достойно, грізно, на плечах у них модерні кріси. „Слава!“ лунає відголос по дахах мурів. Похід закінчує відділ бориславської кінноти під проводом Л. Лепкого.

А там старий Перемишль і Посяння, за ним сини бойківських гір. Усе це маршує на площу „Сокола-Батька”. Далеко поза площею, святочно прибрані маси — з возами, кіньми; це батьки тих, що в поході.

Вже перші сотні ввійшли на площу, дефілюючи перед сокільською і січовою старшиною. Гримить маршова музика. На трибуні, в почесних льожах, наші провідники, побіч них льожа цісарського намісника і льожа коменданта львівського корпусу. Саме почались воєнні вправи. Сотня бориславських Січових Стрільців, під командою Кліма Гутковського, симулює бій на багнети. Чути грімке „Слава!” . . .

Та нагло на трибуні зчинився рух. Перший встав намісник краю і зі своїм почотом спішить до виходу. За ним комендант корпусу і решта високих старшин. Виходять, і сідають у повозки.

— Що сталося? — питають усі. Ніхто не знає відповісти. На площі поодинокі відділи ще далі вправляють, але вже тут і там йде зловісна чутка, що в Сараєві вбито наслідника престолу і його дружину. Хто вбив? Кажуть, що Серб — невідомо, можливо, що Москва. . .

Гроза війни нависла. Австрія проголосила мобілізацію. Покликано і мого брата Ореста. Золотий хрестик на шию вішала мама; прощала, цілувала, пішов веселий і казав: „На Різдво вернуся, мамо” — і вже більше живим не вернувся: десь у горах Істрії загинув у бою.

А проте страхіття війни, що несли руїну, давали нагоду стати із зброєю в руках на захист Батьківщини.

І це проникає глибоко в маси молодішої генерації, що вспіла зорганізуватись у товариствах „Січових Стрільців”. У Львові, поруч уже існуючого Товари-

ства „Січові Стрільці 1”, основує д-р Роман Дашкевич. Т-во „Січові Стрільці II” та ще й жіночу чоту під проводом Олени Степанів. Також інші міста й села проявляють живу діяльність. Передусе бориславський нафтовий басейн завдяки освідомленому робітництву й опіці директора копалень інж. Филипа Левицького.

Енергійно трудиться і місцеве студентство. Між ними деякі військові фахівці, резервові австрійські старшини, такі, як Клим Гутковський, Антін Максимович, Т. Бундзяк, а головно Гриць Коссак, директор школи в Ясениці, до якої ходив колись І в а н Ф р а н к о. Гриць Коссак із стрільцями з Борислава, Тустанович, Попелів, Ясениці відбував вправи у сусідніх горах, де потім саме велися завзяті бої з Москалями. Метким організатором серед бориславців виявився Л. Лешкий, один із творців стрілецької пісні, проєктодавець стрілецької шапки „мазепинки” й уніформів, які потім перейняла ціла Українська Галицька Армія.

Згадую дещо ширше про бориславців і дрогобичан тому, що з них вийшли за визвольної війни знатні старшини. Гриць Коссак був полковником і тим дійсним бойовим командантом Легіону УСС. Полковник Андрій Мельник вславився в боях на Лисоні, а в Київських Січових Стрільцях був зразком героїчного старшини й помічника для Євгена Коновальця.

Хто подумав би, що комендант автопанцерного Дивізіону київських СС — це нафтовий робітник із Тустанович, Турок, що в боях за Київ заблистів своїм спритом та відвагою. Він переплатив її життям. А ще такий робітник у копальні інж. Левицького, підстаршина УСС, Трофим Янів — це в 1919 р. комендант цілого південного фронту й Одеської Округи.

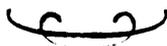
Йому присвятив прегарний спогад відомий письменник, лікар д-р Юрій Липа.

Сумна була осінь 1914 р. На столочену Галицьку Землю сунула московська навала. Перед нею втікали одні на Захід, інші із зброєю в руках ставили ворогові спротив. Тоді пішли „на кривавий тан” і мої добрі приятелі: Микола Голубець, мистець Гаврилко, Іван Галавин та інші, що їх немає вже між живими.

А потім пройшла хуртовина перша і ця друга — революційна 1917 р., що принесла собою розвал тюрми народів, Росії. Тоді Україна появилася на малі Європи, як держава, завдяки Берестейському мирові та національному зривові. Але на тому не скінчилося. Історична доля Українського Народу не дала змоги завершити остаточної перемоги. Прийшов новий удар: Гітлерівська окупація після большевицького пекла.

Рік 1942. Львів під тевтонським чоботом. Проходжу вулицею Кожановського, дивлюся, йде Микола Голубець. Побачив мене, шукає по кишнях, витягас свою світлину й дає мені: „Маєш на пам'ятку... Чую, що буду вмирати...”

І дійсно, не минув тиждень, як заграли на Личаківській церкві сумні похоронні дзвони. Львів довідався, що помер Микола Голубець...

ЗА ЗБРУЧЕМ

Холодна була весна 1918 року. Ранішні мряки стелилися долиною Збруча й білими плахтами лягали на воду. Ворожі окопи вздовж лівого берега ріки, з котрих ще недавно несло смертельним вогнем, затихли. Наші хлопці здебільша Українці з 19 австрійського полку Стрільців, повилазили зі своїх землянок, очікуючи сонця. А там по тамтому боці метушилась салдатня у довгих шинелях, ставала громадами, сперичалася, збиралася раду радити. Деякі підходили аж до води. Запрощували наших брататися, прийти до них. І наші без відома команди, майстрували імпровізовані човники й переправлялися туди.

Почалася гостина гречаною кашею із салом і часм. Ішла балачка про революцію, про те що буде Україна, й вони, хоч Українці, не будуть більше воювати, бо хочуть іти до дому.

А вечором неслася сумовита українська пісня — аж до пізньої ночі. Врешті затихала. Тільки вартові на траверзах окопів, з крісами в руках, додрімували решту ночі. . .

Та одного ранку стало гамірно — солдатні вилягло ціле муравлище: зформувались похідні колони, що під звуки дutoї оркестри „Гей не дивуйтесь” рушили на схід. Довго, довго нісся відгомін цього популярного тоді маршу, скомпонованого ще, мабуть, безсмертним Кропивницьким.

Пусткою повіяло на лівому березі Збруча. Тиша. . . Тільки під небом тріпоче крильцями жайворонки, земля порита гранатами, на окопах стерчать дротяні засіки, похитується сухе бадилля.

А на другий день вранці опустили позиції і наші. Вздовж дороги, що вела в бік Окопів св. Тройці, вишикувались до походу 5 сотень батальйону, сотня скорострілів і дві малокаліброві гарматки з обслугою. Старий підполковник Горошкевич переїхав перед фронтом на своїй невеличкій конячці, підкручуючи лівою рукою замашистого вуса, і після перегляду видав приказ до походу.

Весело йти вперед. Та ще в незнане — які там люди, який світ? ...

— Ідемо на Кам'янець Подільський, на Україну, — таємничо шептали хлопці, здебільша з повітів Бережани — Підгайці.

Вони всі сповнені радістю. Але старшини чужинці, сприймали події по-своєму. Поляки вже блукали уявою за тінями Сенкевича „Огнем і мечем”. Колись бо ці далекі і великі простори належали до польсько-литовської імперії — потути, яку підкосив зрив Хмельницького, а врешті Москалі задавили.

Що думав підполковник Горошкевич, може колишній Русин, як виходило б з його прізвища? Говорив він зі своїм адъютантом польською мовою, але до вояків звертався по-українськи, а до старшин по-німецьки. До мене, єдиного старшини Українця в батальйоні, ставився приязно.

Решта командного складу — полковник Павлік, його адъютант, шеф розвідки — аж до коменданта бригади, ген. графа Розвадовського, всі були Поляки. Були деякі старшини Чехи. Вони ненавиділи Німців, недолюбливали Поляків, а накази виконували на весело, як за напасть.

У такому складі і з такими духовими настроями переходили батальйони 19-го полку Стрільців річку Збруч.

Весело йдуть хлопці співаючи. Весна з молодістю обнялись... А співають пісень і давніх і січових та навіть стрілецьких. Село наше було вже тоді доволі свідоме: читальні „Просвіти”, „Січі”, „Соколи”. Молодь залюбки читала історичні повісті, зачитувалась в „Історії України-Руси” Аркаса. І дехто з вояків пригадував собі прочитане й про Подільський Кам'янець, що там у тих сторонах велася боротьба за рідне Поділля, що звідтам вийшов князь Коріатович на Закарпаття із своїм вояцтвом, та що споконвіку славилася кам'янецька твердиня нездобута, але її таки здобув гетьман Дорошенко з козаками і розбив Поляків.

Розказували собі хлопці і підсміхались, що колись у галицьких полках австрійської армії покутувала така макаронічна пісенька про Кам'янець: „Під Каменьцом під Подольським, гей стоїть цісар з своїм войском. Стоїть, стоїть та й міркує, венци войска потребує”... Що за цісар що за військо — нерозгада на давнина. Може султан турецький, або якісь інший володар не важився таку твердиню здобувати.

Кам'янець вже не далеко, з синього помраку виринають силуети міста. Переходимо через якийсь присілок. Нам приглядаються жінки і дівчата: „Що це за австріяки”? Господарів чи парубоцтва не вида ти. Ще не вернулися з війни. Але жіноцтво таке як у нас. Стрункі породисті дівчата, з вишитими рукавами, як на Покутті, молодиці в квітистих хустках. Стоять і дивляться зацікавлені. Та почули пісню „Стоїть явір над водою”. Роз'ясніли, усміхнулися обличчя: „По нашому співають!..” О, рідна велична пісне! Ти єдина голубиш і єднаєш нас — не даш пропасти в жорстокій дійсності.

Враз залунало по сотнях: Кам'янець, Кам'янець!

Впала команда... Стій! Сотні сходять з дороги і широким півколом підходять під місто. Вже блиснуло „Сонце Поділля” — підморгує золотом хрестів, біліє мурами. Але тихо. Не чути ні одного пострілу. Сотні стягаються в колони, прямуючи на дерев’яний міст на Смотричі.

А старовинний город — твердиня повис, як орлине гніздо, на скелях. Довкола срібною лентою опливає Смотрич, що під турецьким мостом шумить і кітлує водою. А там немов чудо, на острівці дерев’яна гуцульська церковця. Що за краса ціле довкілля! Це т. зв. Карвасарі: давня турецька ярмаркова колонія — Караван Серай.

Це так у день виглядає Подільський Кам’янець, але в місячну ніч він сповнений невимовним чаром. Як у казці. Старе місто, турецький замок, башти фортифікації, і т. зв. Новий Плян, чи то нове місто оподалік.

Вже вечоріє. На вулицях пусто. Наша сотня заквартирувалася в якійсь школі. Мені припала чепурна „дача” вже дещо поза містом. Кімната елегантний кабінет. Тільки під стіною доставлене польове складане ліжко вражає несмаком. За письмовим столом на стіні, великий портрет царя Миколи II і цариці, в куті грамофон і ціла гора платівок. Пробую першу з краю. Це марш „Туга за родиною”. А до дверей вже хтось стукає. Якась жінка, мабуть з прислуги, просить не грати: „гаспада оддыхають”.

Виходжу на вулицю. По домах блимають нафтові лампи, хоч ціле місто освітлене електрикою.

Наша сотня, що її комендантом був пор. д-р Нойбавер, віденський Німець, квартирувала в шкільному будинку. Входжу до своєї чоти. Вразила мене тиша. Та бачу, хлопці сидять під стінами, при своїх наплеч-

никах; в кожного боханець білого хліба — зїдають, хапчиво, нема часу на розмову. Вони цілу зиму діставали в окопах кукурудзяний малай, а тут в Кам'янці пекарні повні білого, пахучого пшеничного хліба.

Наступного дня ранком збірка на майдані під містом. Батальйон усталений в чотирикутник. На середину в'їздить Горошкевич і виголошує промову українською мовою:

— Вояки! Пам'ятайте, що ми находимося не на ворожій землі, але в Українській Державі, яка є нашим союзником. Україна — це держава ще дуже молода, а держава як годинник, де всі коліщата мусять правильно обертатися. Ми прийшли допомогти Україні наставити ці коліщата, бо вони ще правильно не обертються. Тому поводиться гідно, покажіть, що ви вояки монархії, яка пережила століття і має за собою велику історію.

Горошкевич скінчив, а по збірці під'їхав до мене адьютант і просив зайти до команди батальйону, бо підполковник хоче бачити мене. Приходжу, а підполковник зразу до мене по-німецьки:

— Ви Українець?

— Так, — відповідаю.

— О то добре! Мені тепер таких треба, бо хочу нав'язати контакт з місцевим населенням. Мусимо створити комітет. Думаю, що вам як Українцеві, буде найкраще підняти відповідних людей.

— Розумію пане полковнику, постараюся...

Але як знайти тих людей? Іду вулицею і шукаю української книгарні, або бодай якогось українського напису. Переходжу попри Собор. Пригадався св. Юр у Львові. Тут я певно когось знайду.

Заходжу до консисторського будинку. Відчиняю

двері до залі і бачу довжелезний стіл, накритий зеленим сукном, а за ним духовників у чорних рясах, із сивими бородами й великими хрестами на грудях. Як тільки мене побачили, як опарені зірвалися з мість. Один підходить і питає, чого я хочу. Кажу, що приходжу від австрійської команди в справі організації українського громадського комітету. . .

Ще не вспів я докінчити, а вони замахали руками, як бузьки крилами і в один голос:

— Нет, нет, нікаких комітетов!

Бачу, що нічого тут не вдію — вибіг притьмом на вулицю і міркую, що робити? Бо як показатися на очі Горошкевичеві? Але чую за собою чийсь кроки. Підходять два Жидки. Здоровлять і один питає по-московськи, чи мені чогось не треба. Стидно признатися, але думаю, що вони все ж таки тутешні; ану ж допоможуть?

— Австрійська влада організує український громадський комітет, — кажу їм, — а я шукаю відповідних людей до цього комітету.

— Ну, ну!

Пошварготіли щось між собою і кажуть:

— Як треба комітет, то зробимо комітет.

— Та мені треба Українців!

— Ну, що значить Українців? Ми всі тепер Українці — буду я, буде він і приведемо ще таких більше.

Тут я вже не витримав:

— Але я вашого цілого кагалу не потребую, хочу Українців!

— Не хвилюйтесь! — відповідають вони. — Чому не мали б бути?

І знову зашварготіли. Один відійшов, а старший залишився. Стоїмо і він мене оглядає з усіх боків і потім півголосом питає:

— Ви Українець?

— Так, — кажу.

— Ну, воно не виглядає, щоб ви були з мужиків. Певно громадянін, або з поміщиків?

— Так, — відповідаю.

— Воно зараз пізнати, Галичани хороші люди — будьте спокійні, все буде добре.

Дивлюся, а по другому боці вулиці цей другий молодший щось розправляє в гурті, живо вимахує руками. Нарешті від гуртка відлучилися чотири й підходять до нас. Два виглядають на наших. Один в середньому віці — здоровий, високий, лице повне, усміхнене, смугляве і густий темний вус. Ноша ще ніби військова, але сорочка з вишиваним коміром і на голові чорний кашкет. Подає мені грубу товсту руку, а Жид пояснює:

— Це наш головний начальник кооперативної крамниці!

Підходить другий старший, сивенький у чорному вбранні — твердий низький ковнірець, окуляри, чорна краватка, а на голові білий солом'яний капелюх — подає суху руку, а Жид рекомендує:

— То вони в нас старший чиновник городської управи, а ці два, ну, звичайно купці — комерсанти.

Трохи мені легше стало, веду їх до команди і по дорозі міркую: „Чотири Жиди, а два наші, як би так одного Жида позбутися, то все виглядало б інакше — але як?” Боюся образити „союзників”, бо цих двох наших ледве чи пішли б до команди без Жидів. Та приходимо, адьютант Чехович подивився, видув губи, підсміхнувся, хотів щось говорити, але двері відчинилися від сусідньої кімнати і на поріг вийшов Горошкевич.

— А, комітет! Дякую пане хорунжий! Прошу заходити — сказав українською мовою.

Я поздоровив і вийшов на вулицю. Мені немов камінь спав з плечей. Іду на квартиру. Переодягнувшись в новий мундир, пообідав і виходжу на місто.

Іду побіч будинку, де міститься станиця полонених старшин Українців російської армії. Чую сумувитий спів. Виходжу до середини, а там на першому поверсі на коридорі гурма старшин. Співають „Ревуть, стогнуть гори хвилі.” Як скінчили, кажу до них:

— Чого вам сумувати, тепер ви вільні, можете зголошуватися до української армії.

Дивляться на мене з недовір'ям. Не бачу захоплення. Виходжу на вулицю. Вечірні сутінки стеляться сподом вузьких вуличок і чомусь сумний і задрімалий видався мені тепер Кам'янець. Вертаюся на свою квартиру. В кімнаті пусто. Через відчинене вікно заносить запахом бозів. Весна — але безнадія огортає душу і в'ялить серце...

Не довго перебували ми в Кам'янці. Нас замінили Мадяри, а наш батальйон завантажено на довжелезний поїзд і через Жмеринку спрямовано на Виницю.

У Жмеринці важливий залізничний вузол. Безліч залізних рейок, між ними культивовані травники, грядки з квітами. Висідаємо. Будемо тут ночувати. Розставляються сотні лавами. Спершу перевірка набоїв. Кожний вояк кладе розв'язаний наплечник перед себе.

Перевіряю свою чоту й бачу, що наплечники почорніли й товсті, аж світяться. Питаю чотового підстаршину, а він підсміхнувшись, каже, що в Кам'янці хлопці нашли на станції вагон із салом і кож-

ний наповнив наплечник, скільки влізло. На нічліг заходить сотня до великого магазину.

Ранком ми знову у вагонах. Їдемо — радіємо, хлопці співають і весело витає нас це гарне місто — Винниця. Чепурні будинки. Невеличкий електричний трамвай подзвонює на головній вулиці аж до Літинської дороги — до тих старовинних тополь, що може ще були свідками славетного лицаря Богуна, як він розгромив над берегами Бога лядські полчища, зваливши їх у крижані води.

Винниця славилась колись своїми виноградниками; звідси походить і її назва, а з польська чи московська „Вінніца”. Це спростувала комісія назовництва у Києві три роки тому, але ще й досі покутує ця помилка навіть у пресі, чи публікаціях.

Жив у Винниці і творив свої шедеври наш геніяльний новеліст Коцюбинський. Та світового розголосу набрала ця містина щойно підчас другої світової війни. Там скоїлась жажлива масакра української інтелігенції. У Поляків Катинь, у нас Винниця та й ще київський Бабин Яр. На місці тієї макабричної події большевики зробили нібито парк, де відбувались гульні. По трупах. Пекельна видумка — так замаскована, щоб ніхто не догадався. Але якимсь чином Німці дізнались. Усе вийшло на яв. Проте світ уже забув — забули і Об'єднані Нації, і християнські держави чи народи. Кому яке діло, коли треба продати пшеницю голодній державі, що диспонує найбільше плодючим чорноземом східньої Європи?

Читач цих споминів вибачить за дегресію. Це згадка про інші часи. Але Винницю годі забути. Думка думку доганяє.

Наша сотня повнила службу в місті. Мені випала батальйонова інспекція. Перевіряю стійки, заста-

ви при в'їздах до міста, а вночі сиджу в канцелярії команди при телефоні. Довкола по ночах стрілянина. Кожний має кріса. Десь по півночі телефонує комендант застави при літинській дорозі: спіймали большевика і не знають, що з ним зробити.

— Якого большевика? — питаю.

— Правдивий большевик, — каже капраль, — їхав повозкою коло нашої варти, вийняв револьвера і зачав стріляти. Вартовий його затримав, а ми вийшли, відібрали револьвера і запровадили на вартівню. Виглядає на офіцера, але п'яний.

— Тримайте до ранку і на 8-му годину приведіть до команди батальйону, до звіту.

Приходить ранком ад'ютант Чехович, переглядає рапорти, приходять призначені до звіту, я уставляю їх в один ряд на подвір'ї.

Ведуть і того „большевика”. А на ньому елегантний френч, тонкі чоботи з м'якими холявками, лице інтелігентне. Підходжу і питаю, хто він такий, чому стріляв до варти? Каже:

— Панімаєте, я комендант міліції, от так немношко попівлі — раді Бога, відпустіть!

Пояснюю, що він втягнений до звіту, мусить ставитися в ряд, аж прийде комендант батальйону.

Надходить підполковник Горошкевич. Пояснюю йому німецькою мовою цілу справу, а він мовчить, крутить вус. Врешті скипів і по-українськи:

— То ви комендант міліції, то ви так робите службу українській державі, то вам не соромно?! Ах, драню! — і замахнувся шпіцрутою, — щезай мені з очей!

„Большевик” притьмом вирвав за браму, а підполковник задиханий, звернувся до мене:

— Пане хорунжий, погано з вашою Україною!

Надійшло літо. Наша сотня відходить до недалекого села для охорони жнив у добрах графа Грохольського. В дійсності зайняття не маємо ніякого. Комендант сотні д-р Нойбавер скучає. Іде вулицею, а дівтора за ним гурмою. Хочє до неї заговорити, а діти не розуміють і верещать, показуючи пальцем:

— Німець! Німець!

— Вже не можу витримати, — каже раз до мене. — Чи не заглянути б до двора — там певно знайдеться якесь товариство.

А в дворі мешкав управитель Любарський. І одного пополудня ми вибрались туди.

Через парадній вхід прислуга попросила нас до просторої, оскленої веранди, що півколом займала цілий фронт будинку. Долівка в ній була покрита плетеною рогожею і такі ж з рогожі були фотелі. На стінах, поруч трираменних свічників видніли різні мисливські трофеї.

По хвилині ми перейшли до сусідньої кімнати бібліотеки, а я зголосив наші відвідини. Прислуга вийшла, та за хвилинку вернулась, запитуючи, чи ми не з дороги, бо якщо так, то можемо покористатись купіллю і відсвіжитись. Дякуємо, а Нойбавер підходить до книжок на полицках. Найшовши знайомого французького автора, сів і читає.

Незабаром до кімнати увійшла пані дому і дещо здивована спитала московською мовою, чому завдячувати наші відвідини. Я пояснюю по-українськи, що ми тут квартируємо в селі і хочемо познайомитись.

— О, — це ви Українці з Галичини? Мій чоловік теж Українець, а я Полька — ви певно говорите і по-польськи?

— Так, але цей поручник віденець, знає тільки мову німецьку.

— Яка шкода!

Та, побачивши в руках Нойбавера французьку книжку, звертається до нього по-французьки. Нойбавер приємно підсміхнувся й обмінялися кількома французькими фразами.

Небаром входять до кімнати дві панночки, а господиня знайомить їх як свої доні, студентки Київського Університету, що приїхали, бо там неспокої і наука перервана. Розпитую про Київ. Вони відповідають неохоче, обережно і московською мовою.

Та нескладна розмова перервалася появою господаря дому, ще доволі молодого з вигляду, хоч його буйне волосся припорошене дещо сивиною. Він засмалений сонцем, поставний, на ньому біла сорочка, з комірцем запнутим збоку двома гудзичками, підперезаний ремінцем, у темно-синіх штанах і чоботяг із твердими лякерованими халявками. Мав вигляд дещо тяжкуватого і стомленого.

— Це мій чоловік, — сказала господиня дому, а показуючи на мене, додала: — Маєш тут свого Українця з Галичини.

Мені стало відрадіше, що можу врешті поговорити з тутешньою культурною людиною, і рідною мовою. З господарем я говорив по-українськи, господиня до мене зверталася по-польськи, панночки несміло по-московськи, — а батько ніяковів. З Нойбавером говорив я по-німецьки, а всі разом крім мене по-французьки.

Господар був радий з наших відвідин, знав про нашу військову частину в селі, але до нас не звертався, бо й не було чого. В селі спокійно, люди вдоволені. Правда, центральна наша управа зверталася до окупаційної австрійської влади в справі охорони жнив і інвентаря, в мене бо розплодова годівля голландсь-

ких корів і селекційні засіви високоякісних сортів цукрового буряка. Але в мене все гаразд і всякі інтервенції зайві. Врешті все ж таки гетьман — це якийсь авторитет, якась історія і традиція. Іде не про партії, шумні гасла, а про будову держави . . .

Тим часом Нойбавер вів розмову на весело з дівчатами, а я слухав одним вухом, хоч і не розумів французької мови, а відчував, що панночки вміють вести конверсацію з дотепом.

Вечоріло і прислуга стала вносити великі нафтові лампи. Нас просять до столової. Сідаємо на вигідних, з високим опертям, кріслах і господар підносить чарку, величиною як на чай, — за здоров'я гостей. Ми ледве пригубились, а Нойбавер, аж підскочив: „Це ж чиста оковита! . . .” Панночки підсміхнулись, я надпив до половини, а господар добродушно успокоював:

— Нічого, побудете в нас, привикнете.

Скибка домашнього хліба, покрита товстеньким куском сала, була приготована. Воно помагало. Почалася вечеря. Справжній пир без кінця. Подавали, носили, просили, аж покінчилось українським борщем.

Нойбавер був вдоволений. Виявилось, що пані дому бувала у Відні й при тому захоплювалась віденського оперою і балетом. Панночки, хоч Відня і не бачили, твердили, що московський балет найкращий у світі. Господар скривився і тільки махнув рукою. Він звернувся до мене і став розпитувати про відносини в Галичині. Був він тієї думки, що орієнтація на Польщу не підходить, як непопулярна серед українського населення. Тільки гетьманський лад, при розумному розв'язанні земельної справи, може втриматися.

Нойбавер згадав про віденську оперетку, про слав-

ні віденські вальсі. Панночки обмінялись поглядом із мамою.

Нас попросили до сальону й одна з панночок зразу підійшла до фортепіяну й легким ударом почала штравсівський вальчик „На хвилях Дунаю”. Нойбавер попросив до танцю паню дому і пливко закружляв по лискучій долівці. Я мусів бути другим партнером.

Несміло пустився в танець з панночкою, а що ми досі не говорили з собою, треба було з чогось почати. Питаю: „Як ваше ім'я?” — „Оля” — відповідає, — „Княгиня Ольга” ... — „А ваше?” — „Богдан” — кажу. Вона хвилину задумалась: „Богдан Хмельницькой” ... Поправляю: „Хмельницький!” ...

Та бачу, Нойбавер вже відпроваджує свою дансерку, дякує за танець, цілуючи в руку. Я обкрутився ще тільки раз і панну Олю відпровадив на місце, а вона сідаючи, зворушливо стиснула мою руку. Наші очі стрінулися...

Та почувся голос, дещо незручний Нойбавера: — Пане хорунжий, пора нам вже до хати!

Хоч як хотілося ще побути бодай хвилину, але ми почали прощатись.

— А заходьте до нас частіше! — промовила, майже шепотом, панна Оля.

Дякуємо за гостину, виходимо на веранду, потім кам'яними сходами на дорогу двірського парку.

Пізня літня ніч ще мерехтить блідими зірками, тільки ранішня зоря яскравіша — віщує ранок. Поблід місяць і, немов втомлений, повис на верху тополі, заворожений красою чарівної української ночі.

З парку виходимо на вулицю і здалека побачили гурток людей, що до місяця білів сорочками.

— Що це за люди, чому не сплять? — спитав Нойбавер.

Пояснюю, що мабуть ідуть до двора на роботу. А він на це:

— Ви завжди маєте якісь дивні свої завваги!

Підходжу до людей, питаю, куди вони вибралися так рано. Кажуть, що возити ріпак з поля, він бо за-суха силеться, його треба брати до схід сонця, за роси. Переповідаю це Нойбаверові, а він аж скипів:

— Чому ви подасте себе за Українця, хоч ви є Русин з Галичини, що належить до Австрії.

Відповідаю, що Галичина належить до Австрії, але нарід той же що тут. Нойбавер змовчав і задумався. Він чув, як я з господарем при вечері розмовляв про Австрію, Німеччину, Україну, але він нас не розумів і його брала досада.

Ми підійшли до його квартири, попрацалися, а я пустився просто до себе — в садок, де на темній зелені трави сіріло польове ліжко.

Зразу кладуся.

І потонув зором у бездонну синяву українського неба. Яке воно глибоке, яке чарівно синє — яке безмежне українське небо! А яка простора, багата і привітна українська земля. Та чомусь нещасна. Чи потрапить оцей народ відперти навалу ворогів? — Боюся... Чорні думки тривожать душу. Сон не береться. В помраках клеються повіки — чей же Бог милостивий! ...

Вже сонце стояло високо, припікаючи нестерпно. Прокидаюся, а моє покривало на траві, подушка під яблуною а над ліжком галасує чура:

— Пане хорунжий вставайте! Відмашеровуємо до Винниці!

Зриваюся на рівні ноги та біжу до коновки мити-

ся. Ледви хлелпнув дещо кави, вибігаю на вулицю. А там вистроєна до походу ціла сотня. Біжить Нойбавер. Він заспаний, ледве викараскався на свою коняку.

Понеслась команда, рушаємо з місця. Минаємо село, за ним степ, пахучий сонцем, медом, полином; скрізь полукіпки покошеного збіжжа, лише тут і там зеленіють плахти цукрового буряка. А Бережанщина й Підгаєччина йде, дивиться і думає: Як там в дома дають раду зі жнивими? І посумніли хлопці. Та ось знову ця вояцька пісня: „Стоїть явір над водою”. Рідна пісня, що гоїть рани. Співали її всі — Жида, Поляки; співав і мій піджорунжий Чех, що дивно вимовляв слова; співали, бо любили і шанували її.

Вже під самою Винницею Жидам захотілося „На зеленім мості принимала гості”. Вони цю пісню дуже любили. Зокрема, як приходило до слів „Гоп, пціх, ухаха, шинкарочка молода”, тоді викрикували, емоціонувались.

З таким гучним співом увійшли ми в місто. Знову зайняли свої давні квартири. І почались наші давні буденні вправи, дижури, тільки що часи ставали непевніші, а ночі неспокійні. По вулицях вештались польські кавалеристи в довгих плащах з малиновими вилогами, в лискучих чоботах з острогами, з кривими шаблями, а на головах у них чотирокутні шапки з великими дашками і польським орлом. Це добровольці, що їх організує з тутешніх землевласників ген. Довбур Мусніцкі.

Одного разу, йдучи вулицею, чую, що мене хтось кличе. Оглядаюся здивований, а це мій шкільний товариш зі Львова, Остап Назаревич. Каже, що він тепер у ліквідаційній комісії у Винниці. Пропонує зустріч, а під вечір заходить елегантно зодягнений до

мене на квартиру. Збирайся, підемо — принаглюс. Скоренько натягаю довгі чорні штани, черевики замість чобіт, виходимо. Перед хатою стоїть авто, за керівницею шофер. Всідаємо, а за хвилину ми вже перед готелем „Савой”. Ідемо впрост до реставраційної залі, за нами шофер несе скриньку й кладе на кріслі поруч нашого столика. Назаревич пояснює, що це декілька пляшок кримського вина, що його тепер дуже тяжко дістати. Кидаю оком по залі. Вона гарно прибрана. Рясне освітлення, при фронтівій стіні підвищення — на ньому фортепіян, розставлені для музикантів пульпіти. При столиках здебільша польські добровольці, „Довбурчики”, як їх тут називають. Вони ведуть півголосом розмову. Відчуваю, що звертають на мене увагу, як на єдиного в залі австрійського старшину.

Замовляємо для себе їжу. Прислуга, мабуть, добре обзнайомлена з Назаревичем. Усміхається ввічливо, за кожним модним тоді „будь ласка”. Вона розкриває скриньку з вином, наливає поставці і заносить музикантам, з доручення Назаревича. Капельник дякуючи, дає знак і оркестра починає грати українську думку: щось з репертуару давних польських композиторів української школи. Атмосфера полегшала, а Назаревич став оповідати, як то в 1914 році Москалі вивезли його родину до Курська, потім під час революції батьки вернулися до Львова, а він залишився в Києві, працюючи по різних установах, аж тепер опинився начальником Ліквідаційної Комісії у Вінниці.

Обслуга приносить вечерю. Музика грає українські мелодії; вони дещо на циганський спосіб, а романс „Ой, дівчино чарівниченко” інтерпретує зокрема зворушливо. Нарешті вдарили з бравурою „Гоп

мої гречаники” ... Добре вино — добра українська музика переплітана циганськими мелодіями, все разом створює веселий свobodний настрій. Заля починає виповнюватися.

Входять старшини в гранатових уніформах — в них чоботи з м'якими халявками, при поясі револьвери, а в декого і шкіряна нагайка, що звисає кінцем до підлоги; на головах чорні кримські шапочки з аксамитовим верхом і перехресною золотою стрічкою. Нові гості розсідаються при столиках галасливо, при чому мова в них покалічена домішкою московської. Назаревич не зворушується їх приявністю, пояснює, що це старшини гетьманського, кавалерійського полку, що тут стаціонує; вони кавказці, тому й темперамент у них кавказький.

Назаревич почуває себе добре і свobodно, але мені самотньому в австрійському мундирі стає дещо незручно. Вачу „Довбурчики” починають поодиноці виходити зі залі — музика заграла кавказьку мелодію, дехто з нових гостей вже підспівує, а деякі почали гамірливі спори при буфеті, що покінчилися пострілами з револьверів. Назаревич кинув оком в той бік:

— Так звичайно буває, якщо господар ресторану не хоче більше дати пити; постріляють у суфіт і перестануть.

Але кличе кельнера і платить. Цілий рахунок більший, ніж моя ціломісячна платня.

Виходимо на вулицю. Осіння тепла ніч. В місті спокійно. А поза містом, там над Богом, чути стрілянину. „Село встає, бунтується” — каже Назаревич.

Одної неділі, вчасного пополудня приїздить до мене Назаревич і пропонує поїхати з ним до сусіднього села. Там кватирує його добрий знайомий австрійський старшина пор. Синенький. Ідемо без шо-

фера, Назаревич провадить сам. Синенький комендант скорострільної сотні 2-го батальйону нашого полку. Він зрадів що ми приїхали, веде нас в садок, сідаємо на лавочці, а він розказує про село, в якому квартирує, про місцеві відносини та священника, а по якомусь часі просить в хату. Простора селянська світлиця: По правій стороні входу велика піч, потім широке ліжко крите грубим вовняним килимом в барвисті взори, і ціла купа подушок. Попід стінами широкі лави застелені грубим вовняним килимом, при лавах стіл, а на стінах кругом святі образи обтикані свіжим цвітом і сухим пахучим зіллям. Долівка шелестить сухим пахучим шуваринням і від неї заносить ароматом свіжої прохолоди.

На столі біліє льняний обрус у червоні стрічки; по середині великий хліб, з одного боку миска з яєшнею, на салі, з другого миска свіжих квашених огірків. Господар частує нас вишнівкою, при чарці йде балачка.

Між іншим, довідуємося, що в тутешньому дворі польські кавалеристи ген. Д о в б у р — Мосьніцького мають свою збірну станицю, куди стягають найкращих коней, військовий виряд і зброю та мають виїздити в Польщу. Так, як його інформує комендант батальйону кап. Фішер, їх акція льокальна, її криють полк. Павлік, ген. Розвадовський та інші австрійські старшини Поляки. До мене вже кілька разів приходили селяни з скаргою, просячи охорони, але окупаційна влада це толерує. І Фішер нерадно слухає моїх завваг, бо він безсильний.

Назаревич мовчки вистукує пальцями по столі. Він зденерований. Хвилеву мовчанку перериває господиня, що ввійшла з пропозицією подати пиріжки з вишнями. Вона літ середніх, сорочка біла вишива-

на, намисто, на голові чорна хустина в зелено-червоні взори. Підходить дискретно до Синенького й півголосом каже, що приїхали до села польські кавалеристи. Вони збираються від'їздити. Назаревич і Синенький обмінялися поглядом.

Вечоріє — працюємо Синенького, а він відпроваджує нас до воза, я всідаю а Назаревич ще вернувся, за ним Синенький і договорюють щось живо під хатою. Нарешті їдемо мовчки. Підчас їзди Назаревич розповідає півголосом, що вчора була в Синенького делегація селян зі скаргію на польських кавалеристів. Селяни говорили, що вони самі могли б дати собі раду з Поляками, але мають лише два скоростріли. Просять, щоб їм позичити ще два, то в ночі виженуть Поляків зі села. Синенький, хоч має під своєю командою більше скорострілів і амуніції, не хотів погодитися.

Я переконав його врешті, що він не потребує нічого знати про це. Нехай доручить цю справу якомусь певному підстаршині, який по використанні скорострілів їх прочистить і поставить на своєму місці. Я тебе дискретно інформую, бо можливо зробиться рух між „Довбурчиками” у Винниці, отож добре тобі знати в чому справа.

Щойно на квартирі, роздумуючи спокійно, я усвідомив собі, що справа в котру втаємничив мене Назаревич, може мати поважні наслідки.

Досі я не звертав уваги на стримане відношення старшин Поляків до мене, але тепер я вже відчував виразно, що розвідка їх діє та що вони слідкують за Назаревичем. Я постановив, більше не показуватися з ним в публічних місцях.

Наступного дня, як звичайно, вимашеровують сотні за місто на майдан на вправи. Підчас обідньої

пори, старшини Поляки бігають чомусь один до другого, перешіптуються, розмахують руками, я лежу на траві з моїм Чехом і покурюємо. З боку розсівся Ной-бавер, витягнув з кишені пласкату плящину коняку, потягнув і закурює куба цигару. Дивлюся на Поляків і міркую — чи ж би там вже щось скоїлося?

По вправах вертають сотні головною вулицею міста на квартири. Хлопці співають як звичайно — але бачу в місті метушня. „Довбурчики” вискакують із своїх квартир, виносять клунки і валізи — вантажать на підводи і спішно виїздять. На вулицях гуртки міщан, приглядаються цікаво і розмовляють. А вслід за тим, на наказ батальйону воякам не вільно було поодинокі виходити до міста, лише в двійку і обов'язково з крісами.

Того вечора я не пішов до харчівні, казав принести собі їду на квартиру. Але ледви скінчив вечеряти, чую хтось стукає в двері. Входить господиня, поставна жінка середніх літ, в чорній сукні, старанна зачіска, на руці груба золота бранслета і перстені на товстих пальцях — питає здивовано, чому я не в харчівні, може нездужаю, може подати щось з їди, або бодай чаю. Пояснюю, що я не хворий і не голоден, а чаю то будь ласка.

За хвилину до кімнати вкотився на колісцях столичок з великим срібним самоваром і господиня налила чай, подала різні коржики, зітхнула тай питає:

— Що воно таке діється, чому польські легіонери так швидко вивтікали з міста? Щоб із цього не було якої біди . . .

— Яка тут біда! — відповів я.

Вона допитливо глянула на мене і змовчала. Які ж бо ви, діти Єгови, обережні й чуйні які.

Вночі якось мені не спалось, а ранок був слітний і вправ не було, щоб вояки зайво не мокли.

Поснідав я, стою і дивлюся через вікно. В місті рух. Теркочуть вози і повозки, чути різні голоси і ярмарочний гул. Чи не піти б і подивитися, як тут ярмаркують? Вчора господиня згадувала, що нині ярмарок. У Жидів це великий день.

Виходжу до міста і прямую в сторону торговиці. Вже подорозі було глітно, а на торговиці і не перестутись. І чого там не було! Всякої всячини без ліку. Ще бо революція не мала змоги знищити до решти працю трудящих рук, ще на полях вершилися, аж почорнілі, скирти хлібів, що під ними довго стояли цілі полки кінноти й не давали ради всього скормити. Аж большевики вичистили потім усе до стебелинки, аж прийшов голод.

Розглядаюся по торговиці. Люди продають, торгують, купують. Ходять різні гроші. Трапляються золоті рублі, різні „катеринки”, „киренки”, але найбільше українські гривни. І нам воякам, платить Австрія ними. Німці своїм теж.

Походив я між станками і пустився туди, де коні. Аж дивлюся веде якийсь кремезний молодець пару жеребців. Люди зглядаються, а жеребці, гнучкошії, як два брати. Дуба стають, на зади присідають, волочать хвилястими хвостами, сліди замітають. Позаду йде батько.

— А що дали за них? питаю.

— Тисячу карбованців, — відповідає гордо батько.

— То небагато...

— Але синіми... гетьманськими!

Сині карбованці, друковані в Берліні, на гарному папері з рисунком Нарбута, були люблені. Народ сам

оцінював їх за своїм курсом. Хоч гріш вже не мав реальної вартости, все ж таки було ще довір'я до власної держави.

Я довго йшов так за тими кіньми й не міг налюбуватись, аж вийшов на головну дорогу і повільним ходом, опинився під „Савоєм”.

Час був обідовий і я вже трохи проголоднів. Іти до харчівні між Поляків мені не хотілося. Я згадав про український борщ і вареники, які в ярмарочний день обов'язково мусять бути. Заходжу до їдальні, Заповнена по береги. Розглядаюсь, шукаючи якогось місця. Аж побачив, що якісь гості піднялися від столика і вимахують руками; дають знати, просять підійти. Це Любарський, доня Оля, та ще якась панночка. Приїхали з привички поярмаркувати.

Яка радість ця несподівана зустріч. Як дуже хочеться зайняти разом з ними місце при столі і поговорити про події, які перекочувалися Україною, а про котрі ми не знали, бо часописи, майже не попадали нам в руки.

Любарський радісний, Оля дивиться приманливо, а панночка говірлива розказує по-українськи. В різних місцях вона бувала, багато бачила і чула. Розказує, що учительство з Єлисаветщини мало свій з'їзд і зустріч з Січовими Стрільцями. Якийсь старшина, якого всі кликали чомусь „пан меценас” (Старосолеський), виголосив довгий ідеологічний реферат. Всі були захоплені. Потім варили в степу традиційну кашу, співали в місячну ніч, а на працання молодий хорунжий (Гринішак) співав зворушливим баритоном стрілецьку пісню „Ой нагнувся дуб високий”, а імпровізований хор підтримував.

Також згадувала про свято відкриття українського університету в Кам'янці. Величаво відбувалось.

Ціле місто тонуло у квітах і вінках, маяли українські прапори, а на головній вулиці була збудована тріумфальна брама, бо мав приїхати гетьман, але приїхав не він, тільки його делегат, якого повітала при брамі репрезентація кам'янецьких товариств. Потім відбулася дефіляда.

Оповідачка скінчила, а я просив, щоби продовжувала. То вона ще згадала про бенкет. Не був це бенкет, а справжній пир. Столи аж угиналися. Співало два хори: кам'янецький „Просвіти” і Київський. Потім делегат гетьмана відчитав ерекційний акт, в якому була повна титулятура гетьмана, як володаря — з вичисленням усіх приналежних земель і закінчилась: „Ми, гетьман всієї України, і т. д. та великий Хан Криму...”

Той момент був дійсно зворушливий. Та в пізніших промовах, від різних організацій відчувалося доволі драстичний тон лівої опозиції.

Оповідачка скінчила і задумалася:

— Щоб ще вам розказати? Може про те, що чула я від свого брата, який брав участь у поході ген. Матвієва на Крим. Українські частини сфорсували тоді непрохідну шийку, яка Крим відділює від материка, бравурним ударом здобули залізничий міст і зайняли цілий кримський півострів. Але під погрозою Німців мусіли Крим покинути й ціла дивізія опинилася в околиці Олександрівська, де стояли теж Українські Січові Стрільці й де між ними був архикнязь Вільгельм, — „Василь Вишиваний.”

Хтось із старшин ген. Матвієва заініціював тоді зустріч із Січовими Стрільцями й привітання архикнязя, що мав велику популярність серед населення, бо не раз помагав людям у небезпеці. До тієї зустрічі

прилучились активно залізничники, робітництво та інші громадяни Олександрівки й околиці.

Залізничники зорганізували окремі поїзди й на-роду прибула велика маса. Коли архикнязь висів з вагону, то на нього ждала шестерня баских коней, запряжених у повозку із золоченими колесами з царської возівні на Кримі. Коли кавалькада рушила з місьця, то кіннота запорізького полку метала в го-ру шапки, виправляючи у шаленому розгоні козацькі герці.

А тим часом на одному з багатших хуторів у Ве-ликому Лузі, були приготовані столи для гостей. Архикнязя посадили на репрезентаційному місці, по-руч нього сидів „Патер Бон”, ген. Матвіїв, полк. Петрів та інші старшини стрілецькі і з дивізії. Багато виголошено промов, лунали пісні, врешті піднесено архикнязеві, козацьку бурку, наряджено козацькою шапкою, а він дякуючи, зазначив свою любов до У-країни, народу й його прадідньої культури.

Оповідачка не забула при тому згадати, що архи-князь говорив по-українськи, чим були захоплені слухачі, зокрема, як довідалися, що він пише й укра-їнські вірші . . .

І в тому місці Любарський глянув на свою доню:

— Ну, бачиш, а ви залюбки цвенькаєте як не по-французькому, то по-московськи!

Потім злагіднів дещо, звернувшись до мене:

— Але співають українські пісні. І ще як спі-вають — обидві мої доні мають гарні голоси. Як би ви почули: „Тихо, тихо Дунай воду несе . . .”

Ми розбалакалися і забалакалися, вже повільно доходив осінній день до кінця. Любарський глянув на годинник:

— Пора в дорогу, смеркається . . . А то часи по-чинають бути неспокійні.

Ми ще дещо пожурилися разом. Бо хто його знає, чим усе те скінчиться? Доходять вістки, що і в Німеччині та Австрії не добром пахне. А зі сходу гряде... Ропрощались, обіцяли навідуватись, давати про себе знати.

Наступного дня, вийшовши на вправи, бачу, що настрої між Поляками понурий. Жиди звертаються до мене обережно, але з респектом. Чех жартує і каже до хлопців: „Ваші люди не люблять польських панів.” Вдаю, що нічого не чую. Нойбавер ходить, а з ним якийсь чужий старшина. Приглядаюся ближче, а це шеф полкової розвідки. Він перейшов з Нойбавером, а мені аж дух заперло: „Певно справа з Назаревичем”... Але минули мене. В'їздить на площу підполковник на своїй сивій конячці і бачу звернув до мене, під'їхав і питає, коли я мав відпустку. Відповідаю, що рік тому.

— О, то вам належить відпустка — зайдіть до канцелярії батальйону по папери.

І я зайшов, а ад'ютант підполковника, передаючи їх, підсміхнувся:

— Ви самі не догадалися, що так легко піде.

Ще того самого дня, я виїхав. Потяг був битком набитий. Розглядаюся, де б то знайти місце. Аж махає до мене якийсь подорожний, потім виявилось, що це один із старших товаришів шкільної лавки у Львові. Він пізнав мене, я його ні, бо виглядав нужденно. Вертає десь із Сибіру, як полонений. Розказував про жахливі страхіння під большевиками про несамовитий терор, що його завів Поляк, шляхтич, краківський студент Дзержинський, комендант Черезвичайки.

Мені, як полоненому, якось вдалось дістатися до евакуаційного поїзду, що їхав до Києва, і вирватись

на вільний світ. Жаж було дивитись, як цей поїзд виїздив — як люди пхалися до нього, як чекісти стягали пасажирів з вагонів, відганяли, били.

А потім нарешті почалась їзда. Все залякане, змертвіле, мовчазне і ніхто не важився заговорити. Щойно доїжджаючи до границі України, почувлись тихі слова. І потім дехто запитував: як вітаються в Україні при зустрічі — як буде „здрастє, до свіданія” і т. д., аж прийшло до українського гимну. До речі, цього гимну, що у нас співають, в Україні не знали, а співали „Як умру” до слів Шевченка, бо мелодія її могутня, коли співати масою. Але знайшовся якийсь „знавець”, що почав „Реве та стогне”. І цілий вагон, хоч не були всі Українці, зятагнув цю пісню і вона неслася луною з наболілих грудей аж до Києва.

Він оповідав, я слухав сонливо похитуючись, а потяг котився до Львова. Їхало багато Німців та Австрійців. Вони везли з собою різні достатки з України, бо їм писали про голод. В їх очах слідний був сум і задума, зокрема старшини передбачували руїну своєї держави та особистого майбутнього.

Л Ї В І В! — Чуємо шум, гул і бачимо: перед головним двірцем завізно — люди з кошами, торбами, гамірно розмовляють. Всюди чути українську мову. На двірці відповідають нею на запити урядовці, старшини наші перекликаються нею, а вже жінки селянки з набором, роблять собі місце, вони горді, перед ними юбра розступається, бо вони тепер привозять харчі для виголодного міста.

Вітай рідний Львове! Місто хлоп'ячих спогадів. Ти вже на яві. Он майоріє у ранішньому сонці св. Юр. Там наш некоронований король, надія задумів наших, Митрополит Шептицький. Скільки владик вийшло з цього роду, і не перевелись досі!

Врешті я вже вдома. Зі сльозами вітають мене батьки, зістарілі по втраті старшого сина, що впав у бою. Вони дрижачими руками пригортають мене, цілують. Збігаються сусіди і служба.

По селі пішла вістка, що я приїхав. Радісний настрій. Та не довго прийшлося загригти місце в рідному гнізді. Ненадійно прийшла вістка, що в ночі І-го листопада Українці зайняли Львів. Я кинувся з цілою натугою до праці в Радехові, став вишколювати похідні сотні, що відходили на фронт.

Почався кривавий змаг у боротьбі за Батьківщину короля Данила.

ЛИСТОПАД

Розцвів листопад і жовтим листям, мережаним синіми стрічками неба, квітчає Данилову столицю. Піднявся народ, скинув вікові пута і став зі бробою в руках на захист Батьківщини. Червоні маки молодій українській крові значать хідники, і мури Львова, і припечатують святе право народу на свою столицю.

Данилова гора загриміла в перше від часів Кривоноса українськими гарматами. Мама висилають до бою молодших, недосвідчених синів, бо старші вже погинули, або на фронтах далекої Італії. Львів займають і боронять нечисленні групи українських воєнків із запасних австрійських полків і вартових куренів, що перебували у Львові, а які по суті не були бойовими частинами.

Полки з більшістю українського бойового складу стояли на італійському фронті, і стягнути їх своєчасно до Львова було неможливо. Організатор державного перевороту, а тепер начальний вождь сотн. УСС Дмитро Вітовський, з малим гуртком досвідчених бойових, старшин, мав перед собою тяжке завдання.

Частини полку УСС, що стояли в околицях Чернівців, ще не встигли переїхати до Львова. Підступний ворог, що встиг задалегідь підготувитися, розпочинає бій. Наступ польський відбивають старші віком воєнки запасних кошів колишньої австрійської армії, доповнювані молодим елементом, що його рекрутують у Львові і підміських селах. Польська сторона має великі можливості для доповнювання своїх бойових частин. Стають до диспозиції кадри старшин кол. австрійської армії, мужва розв'язаного владою поль-

ського легіону, високо - і середньошкільне студентство, службовики міської поліції і більшість залізничників. Всі вони елемент міський, добре обізнаний з тереном.

Вже приходять на фронт і наші на борзі формовані бойові частини. Хлопці молоді, недосвідчені в величких боях, губляться в незнамому їм місті, а єдиний на сотню старшина тяжко їх опановує.

Нарешті вивантажуються на станції Сихів під Львовом перші бойові сотні УСС, суцільні, направлені в боях частини. Вони, стрільці, себе взаємно знають, вони знають своїх старшин, а старшина знає кожного стрільця. Їх поява на фронті змінює часово перебіг боїв на нашу користь.

А тим часом йде організація власного адміністративного апарату і військових частин по всіх повітах галицької волости. Всюди порядок і апарат державний налаштований. Не видно революційних зривів, заворушень. Це все вже наше — каже розумний наш селянин-господар. Закінчимо війну, а тоді зробимо порядок у нашій хаті.

Йдуть хлопці й зголошуються до військової служби. Йдуть всі, і не побачиш молодого мужчини, котрий би ухилявся від служби. Такого натаврувала б громада, а дівчина не подала б руки. Навіть теологи покидали рясні і повдягали військові однострої. Свідома, патріотична й жертвенна українська громада Галичини кидає все, що в неї найдорожче для організації власної армії і держави.

Всі працюють й ніхто не вимагає грошевої винагороди. Пішки передістаються до Галичини із західних фронтів наші вояки, бо залізниці на ворожих територіях їх не приймають. Вони ледве чи мають змогу вступити до своїх рідних, бо ворог наступає і їх кличе фронт.

Під наступом ворога, що диспонує багатим воєнним майном, залишеним центральними державами на його території, що має попертя дипломатичне і матеріальне від переможної тоді Антанти, створюється історичний феномен, — добре зорганізована держава ЗУНР, на малій території української Галичини. Державна організація і правопорядок були зразковими в системі тодішньої повоєнної Східної Європи. Порівняти можна її хіба з Чехо-Словаччиною, якої організація проходила в повному спокою.

Таку державу створити й рівночасно провадити бій з перемагаючим ворогом могла лише нація, котра все давала для своєї держави, а нічого для себе не вимагала. Таким в першій мірі був наш селянин, що давав і кров і майно, а як найшов у полі австрійського кріса або набої чи вояцький плащ, то все відносив на станицю жандармерії, бо це наше державне.

І саме цей патріотизм і ця мораль нашої громади були внутрішньою базою, що уможливила нам вести війну й створити 100,000-ну армію, бо на зовні ми мали лише ворогів. Наша новітня історіографія мало підкреслює моральну сторінку західно-українського громадянства в часі польсько-української війни. Чужинці, навіть наші вороги оцінюють нас вище, ніж ми самі себе.

Полковники польської армії Сопотніцкі і Гуперт, автори творів „Польсько-українська війна”, признають, що Українці самі не здають собі з цього справи, яким героїзмом було перебрання ними влади у Львові в листопаді 1918-го року. В цей час, — пишуть вони — перебувало у Львові приблизно 50 старшин ген. штабу австрійської армії — Поляків. Багато більше було старшин Поляків нижчих ранг, а львівська поліція, переважно Поляки, кількістю переважала українсь-

ку залогу Львова. „Але ж ми всі були змушені скласти перед Українцями зброю”.

А вже даліше ведення війни, — пишуть полковники, — без доставки зброї, амуніції і при повній ізоляції зі зовні, це геройство, на яке ледве чи могла б спромогтися якась нація.

І треба було повних десять місяців, щоб польська армія, випосажена Антантою найновішою зброєю, при допомозі дивізій ген. Галлера, зорганізованих у Франції й Америці, могла відкинути Українців за Збруч.

Так кажуть про нас польські полковники, а ми додаймо до цього, що по переході за Збруч, армія УГА рятує уряд і армію УНР від цілковитої катастрофи, а большевицьку армію, яка вже підходила до границь Галичини, відкидає з цілого Правобережжя й остаточно входить до Києва. Несміло й невиразно подає ці факти наша історія, — але вернімся ще на польсько-український фронт, де йдуть завзяті бої.

Відходять бойові частини на фронт з усіх закутків краю, але лінія фронту чимраз продовжується. Поляки опанували получение Львів-Перемишль і великі транспорти війська й зброї підтягають під Львів.

З північно-західнього боку Варшава-Люблин починається польський наступ. Розпочинається новий фронт на лінії Сокаль-Угнів-Белз. Бойові частини, що їх формують по повітових осередках, ждуть на приділ зброї і набоїв. Новостворена армія виряджена австрійською зброєю, яка вже вичерпується. Приходять невеликі доставки крісів і набоїв кол. московської армії зі східніх земель України. Створюється на фронті деколи трагічна ситуація, коли до австрійських скорострільів доставляють московські набої, які не надаються. Це все опізнює і послаблює бойову акцію. Ворог добре забезпечений босвим вирядом і має

зв'язок із Заходом, який доставляє йому все потрібне.

Втомлені оборонці Львова звертають свої очі за допомогою на Схід. Допомога з Придніпрянської України була предметом гарячих бажань усіх наших вояків. На жаль, Київ, крім високопатріотичних закликів, відозв і постанов наддніпрянських національних організацій, не потрапив дати Галичині реальної помочі. Уряд у Києві не опановував ситуації у себе вдома. Загони червоноармійців доходили до берегів Збруча. Треба було відтягнути кілька куренів з польського фронту, щоб боронити границю Збруча.

Війна затягається, ідуть завзяті бої, фронт вирівнюється, але Львів залишається по боці ворога. Починається повільний відступ на схід, критий завзятими боями, а загальний плян Начальної Команди є зосередити корпуси на лінії ріки Серет, переорганізуватися і перейти до наступу.

Дня 8-го червня 1919 року розпочинається так звана чортківська офензива. Армія переходить до рішучого протинаступу. Польський фронт розбитий і змушений відступати. Переслідуючи Поляків, Українська Армія в бойовому наступі переходить протягом двох тижнів понад 100 км. на захід, і вже 24-го червня праве крило стає на лінію Броди-Красне, на 40 км. від Львова.

Чистий, прозорий сонячний ранок. Курінь перемаршовує через мале містечко Гологори, сходить з дороги в густий сосновий ліс, передістається до його берегів, де густий старий ліс переходить в кущі ліщини а там в сіножать і зелені лани пшениць, що блистять до сонця.

Сотня розтягається берегом лісу. На правому крилі пісковий горб, де відразу закопуємо два сотенні скоростріли. З горбка виразно видно далековидом

станцію Красне коло Львова і червоні дахи господарських двірських будинків села Скваряви.

Стрільці, — бачу, — сумні, окопуються, ніхто до нікого не відзивається. Зловіща тиша як перед бурею. В Гологорах говорили міщани, що на станції Красне вивантажувалися нові польські частини, в інших мундирах і іншою зброєю.

Наша позиція дещо на підвищенні, — маємо перед собою під обстрілом цілий простір. З боку польського паде перший гарматній постріл і розривається поза нами в гущі старого лісу. За ним іде другий, третій і чимраз густіше. Розриви дуже гострі, аж дзвінкі, а дим чорний як саджа.

Мій булавний підстаршина — старий вояк, повзе до мене: „Пане четарю, — каже, — такого голосу не дають ані австрійські, ані німецькі гармати, це мусить бути якесь інше військо!”

На фоні зелено-жовтих хвиль пшениці починають пробиватися стрічки ясно-синіх рядків. Вони короткі, одні ховаються, другі підходять.

Падуть наші постріли спочатку одинцем, потім чимраз густіше. Пішла перша серія з нашого скоростріла, пішла друга, заграли обидва разом, сині стрічки поховалися в ясно-зелених хвилях, а густий ряд пострілів сипався в наш бік і тріщав несамовито по кущах ліщини, по стовбурах старого лісу, що був поза нами.

Сині стрічки більшали, одні підіймалися і йшли вперед, другі падали і відстрілювалися. Вже виразно було видно постаті польських жовнірів у синіх французьких одностроях. Часом гострий сонячний промінь відбився від шаблі французького старшини, що наступав разом з польською частиною.

— Пане четарю! — чую за собою голос булавно-

го, що приповз, розгорнув траву. — Маємо ще дві останні ленти до скорострілів — що робити?

— Вистріляти до останнього набою, — кажу — і відступати на Гологори!

Заграли ще раз скоростріли, сині постаті поховалися в зеленому морю — скоростріли замовкли. Стріляли хлопці, скільки ще в кого було набоїв.

А зелене море синіло і починало блимати польськими орлами на чотирикутних шапках. Ми мусіли відступати. Поранених забрали з собою, а убитих около десяти, оставили в лісі.

Бої продовжувалися, але повільний відворот розпочався на цілому фронті. Идуть хлопці сумні, мовчазні. Золоті степи Поділля шелестять дозрілою пшеницею, жалібно колишуться жита. По селах народ вилягає на вулицю, виносить хліб, випитує — на Київ йдемо, а повернемо на Львів! Жіноцтво втирає сльози, а старики знімають солом'яні капелюхи і хрестять в далеку дорогу.

**
*

Минуло кілька років після війни, як я відвідав Гологори. Був там колись аптекар Українець Ступницький, а його сини були моїми шкільними товаришами. Мені оповідали місцеві люди, що після переходу польських частин ген. Галлера, вони позабирали з ліса наших убитих стрільців і поховали на цвинтарі в спільній могилі.

Я пішов їх відвідати. Пані Ступницька показала могилу з високим дубовим хрестом, оставила мене, а сама пішла молитися на гріб свого мужа.

Вже вечоріло, як до мене повернула, взяла за руку — ходіть сказала, я пішла до дому, бо не хотіла вам перешкоджати — ходіть, ви певно змучені з дороги і голодні.

ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Працював, змагався і терпів наш народ на Рідній Землі під займанщиною поверсальської Польщі. Одною рукою боронив себе від ворожого наступу, другою будував, творив нові вартості, щоби жити, перетривати й перемогти. Заздрісним оком дивилися вороги як росли наші церкви, народні доми, кооперативи. Не помагало замкнення кредитів для наших установ державними банками, не помагали великі державні субвенції виплачувані польським конкуренційним господарським установам. Брали панове директори гроші й весело бавилися. Сиділи молоденькі секретарки за машинками до писання по порожніх бюрових кімнатах, нудилися, барвили уста карміном і поглядали на годинники. Така ідилія тривала, доки вистачала державна субвенція. Як забракло — значить українці винні — стан посідання загрожений, треба адміністративними і поліційними репресіями здержувати розвій українських господарських установ, що в міжчасі скоро ростуть і розвиваються.

Серед таких обставин, починає українська Галичина обережно підносити голову і відбудовувати підчас війни поруйновані культурно-освітні й господарські установи. Численні кадри наших інтелігентів, поворотців із таборів полонених, з еміграції, заповнюють наші установи, які поширюються, але все таки не в силі забезпечити всіх працею. Зокрема великий наплив молодих професіоналістів, що покинули студії в Празі, Відні, Берліні стає перед питанням заробітньої праці, бо шукати її в окупанта немає найменших виглядів. Багато з них стає до праці в

мережі кооперативно-торговельній, що розкинена по цілій Галичині розбудовується і з часом завершується фінансово сильною кооперативною централею „Центросоюз”, або в мережі молочарської кооперації, завершеної „Маслосоюзом”, з модерно під оглядом технічним вивінованою фабрикою молочарських продуктів у Львові. Деяка незначна частина взялася до розбудови своїх власних промислово-торговельних підприємств. Постають нові видавництва, нові редакції часописів і розбудовується мережа українського приватного шкільництва, яка втягає до праці професіоналістів, що покінчили студії за границею. Найсильнішою однак організацією, що стоїть на сторожі збереження нашого культурного дорібку і українського обличчя краю стає Греко-Католицька Церква з її високопатріотичним духовенством, очолена найбільшим тоді на нашій землі авторитетом — митрополитом Андреем. Не було ділянки в культурній і господарській розбудові нашої спільноти, де сл. пам'яті митрополит не брав би живої участі. Святоюрська Гора стала живим символом непобореної нації, а її некоронованим найвищим авторитетом став митрополит Андрей. Йшли до нього за підмогою і порадою всі, почавши від малолітніх школярів, до сивоволосих громадських діячів і політиків різних поглядів і переконань. Він всіх приймав, всім помагав і служив своїм великим умом і кожний відходив від нього з пошаною й переконанням, що це дійсно муж зісланий провидінням в добу лихоліття народу. Українська Католицька Церква під Польщею, на підставі конкордату з Апостольською Столицею, мала певні можливості розвою — зовсім противно ніж Православна Церква на Волині й Холмщині, яка стояла властиво поза законом. Всі спроби польонізації і латинізації нашої

Церкви, розбивалися об судцільний спротив вірних, духовенства і єпископату, так, що Церква пережила польську і німецьку окупації без втрат, аж до приходу большевиків.

По військовій окупації, Польща поступала відразу так, наче б Східня Галичина була її інтегральною частиною. Розпочинається масовий терор супроти українського населення, арешти й поспішне касування всіх залишків автономії краю з австрійських часів і всіх наших національних надбань з часів Австрії. Довгий час не могла появитися навіть українська преса. Про явну, легальну політичну організацію не могло бути мови. Від 1920 р. зачала діяти підпільна Українська Військова Організація, створена старшинами бувшої Галицької Армії, що застосувала терористичні методи боротьби. Вона злилася з новою підпільною течією — Організацією Українських Націоналістів (ОУН), що створилася 1929 р. і вела тяж терористичну акцію, стараючись впливати на українські чинники, що діяли легально. Постала з того приводу внутрішня боротьба в українському таборі, що значно улегщувала завдання польської екстермінаційної політики.

У Львові на Бернардинській площі, в наріжній кам'яниці на першому поверсі містилася т. звана Центральна Каварня. Сходилися сюди вечерами наші журналісти, літератори, громадські діячі на каву, перечитували часописи й вели дискусії. Я часто сюди заходив, бо каварня була спокійна, обслуга чемна, а при каві можна було переглянути всі часописи, що виходили в Польщі, і деякі австрійські й німецькі. Одного дня, в годинах пополудневих, сиджу при столу, п'ю каву і читаю віденську „*Noe Frae Presse*“, яка деколи подавала короткі відомості про диплома-

тичну діяльність уряду ЗУНР. На вежі бернардинського костела, годинник вибив п'яту. В такій порі, ще й весною, в каварні гостей мало. Недалеко від мене, під стіною на плюшовій канапі сидять двоє молодят і туляться до себе, помітно незадоволені моєю присутністю. При буфеті старий кельнер вийняв записника і рахує, а з противного кута залі доходить стукіт білярдових куль і час до часу вигук — о фатально! — або перша кляса! Отвираються двері і на залю входить елегантно убраний молодий мущина, м'яким, але певним себе рухом подає прислузі дощівник, вийняв з кишені гребінець й розправляє своє хвилясте волосся і розглядається кругом. Пізнати, що гість новий, але добре обізнаний з великоміським каварняним життям. Він підійшов до столика з часописами, вибрав собі „Діло”, сів при столику під вікном і читає.

Це хтось з наших — думаю, а що він сидів майже відвернений від мене, приглядаюся з боків. Виглядає на Славка Калиновича, котрого я лишив в Празі. Пригадую собі, що він покінчив хемічний факультет і мав ще відбути практику у Відні в фабриці косметиків. Підходжу ближче, дивлюся — а він відложив часопис, глянув на мене і враз викрикнув:

— Ах, це ти, друже! — нарешті стрінув когось знайомого. Знаєш, як це все тут змінилося — встав, витається і так зрадів, що мало не розцілувався зі мною. Добре, що тебе стрінув, бо я перед кількома днями приїхав з Відня, побув трохи в батьків в околиці Сколього, а тепер приїхав до Львова шукати знайомих людей і зачепитися за яку працю. Кивнув на кельнера і замовив пиво. Приніс старий Людвик тонку високу літератку пива і обережно поставив на столик.

— В нас такі мірки дітям давали — каже Славко,

підніс склянку до уст, скривився, поставив — ну і не диво, більшу мірку такого „нектару” то ледви чи випив би.

— Тобі ще пахне пільзенське пиво — кажу, або празький флєк — забудь друже!

— Знаєш, Богдане — мене тут всюди вражає якась провінціональність і біднота, а вже найбільше мене дразнять ті польські чотирикутні шапки з великими орлами, що їх всюди повно, а до котрих я ще не привик.

— Ми в нашому Львові до них вже ніколи не привикнемо — кажу, а як там еміграція, чи слідкує за подіями в краю, зокрема за боєвою акцією нашої УВО?

— Навіть дуже, там побоюються лише, щоби не прийшло до надто глибокої прірви поміж прихильниками легальної політичної акції і підпільною боєвою організацією. Славко подивився кругом себе і притишеним голосом продовжав: атентат на през. Войцеховського був добре подуманий і якби був вповні вдався, зробив би за границею велике враження. Все мусять бути у нас якісь недотягнення. Є люди, що посвячують себе для справи, але всюди дилетанство і немає точности в виконванні чину.

— Так, кажу — кожна справа потребує своїх спеців, а вони вишколюються доперва з часом. Я глянув на годинника. Була година якраз шоста і мені було спішно пращатися. Знаєш, Славку, мені дуже прикро, але мушу відійти, бо маю стрінутися з моїми клієнтами, що приїхали до мене аж з Волині. Славко дуже жалував, бо хотів ще інформуватися про місцеві справи і я обіцяв прийти наступного дня в тій самій годині до „Централки”.

Я зійшов на долину і повільною ходою подався в сторону ринку. Чудовий весняний вечір немилосерно

калічений стукотом залізних коліс по каменистій їзді, тупотом кінських копит і скрипом трамваїв. Мені пригадалася прекрасна волинська природа з її чорноземом і темно-зеленими м'якими луками засіяними množеством весняних цвітів. Я їздив минулого тижня в околиці Рівного. Там селяни заложили городничу спілку і масово культивують помідори. Я їм доставляв насіння і вони просили мене приїхати до них, оглянути плянтацію і порадити їм в справі збуту товару. Саме тепер, я маю стрінати двох представників спілки в ресторані Бізанца в ринку. Вхожу до ресторану і відразу пізнаю моїх Волиняків. Сидять при столику — один старший в скіряній курточці, запнятій аж під шию, на котрій виглядає вишиваний комірець, другий молодий в дощівнику, білий комірець і краватка. Ви-таємося — питаю коли приїхали?

— Ще ранком — кажуть, бо хотіли придивитися, як у Львові відбуваються торги яринами і овочами.

— То ви вже певно робили свої оферти й іншим гуртівникам?

— Ну, звичайно, каже старший, й оба трохи збен-тежені — бо бачите, ми будемо мати около десяти вагонів помідорів і міркуємо, що для вас воно може забагато.

— Ваша справа міркувати, а на ринку ранком між перекупками були — питаю?

— Та були кажуть...

— От і хитрі ви хлопці — але бачите ті всі пере-купки працюють зі мною, а крім цього я маю яких 30 хлопців (Бойків), що розносять товар скринками по крамницях, тож бачите, що продати вагон помі-дорів денно немає для мене труднощів.

— Ми знаємо — ви купували минулої осені яб-лука в Рудні Почаївській в Бенедя Дубінецького, він

нам розказував і ви ладували вагон яблук зі садів Лаври Почаївської, бо нам про це розказували братчики садівники і ми тому до вас звернулися.

Мої партнери так як заспокоїлися. Старший маломовний й дуже обережний у вислові, молодий темпераментний, рішучий з розмахом. Зачинають обережно розпитувати про наші політичні відносини в Галичині, знають про босву акцію і дивуються, що у Львові можна дістати українські часописи й книжки. Вони закупили собі дещо літератури і старанно березуть клунок завинений в тектуру. Ми ще дещо переговорили і стало на цьому, що вони передають мені до перепродажі весь цьогорічний збір помідорів.

Вже було недалеко півночі, як я вертав домів. Розкішна природа раннього літа розгорнула над містом зоряну блакить ночі і вже до решти випирала міський гул, пилюгу, кладучи свої холодні долоні на ще свіжі криваві рани Данилової столиці. Я перейшов біля головної пошти, скрутив в міський огород і все ще були мені в думці ці наші Волиняки. Вони дійсно гарні люди, а як мало ми їх знаємо. Вони трохи відмінні від наших Галичан, в них більший розмах, вони самопевні і не такі дрібничкові, як наші. Цікаво, чому нашим інтелігентам так тяжко переступити сокальський кордон... — Широка алея прикрашена повним цвітом пахучих гіяцинтів, тулліпанів, провадила серединою парку на площу св. Юра. Алея кінчається, а по правій стороні темним масивом виступають святоюрські мури. Ще трохи під гору і розкішна силуета храму на тлі синього неба змушує своєю красою і маєстатом зупинитися. — Ти дійсно величавий — а на якому почесному місці тебе поставили... А там з боку, де блимає світло, живе наш митрополит Андрей. Здається самотній в нас

авторитет, що його всі шанують і люблять. І не лише в Галичині. Минулої зими, я перебував кілька днів на Волині в околицях Рівного. Мені пригадалася розмова з одним селянином, який на пращання сказав: „Ми того вашого Андрея ще посадимо в Київській Софії на митрополичому престолі”. — Шептицькі — давній боярський рід, златинізований, але наш Андрей віднайшов своїх. А скільки наших боярських родів через латинізацію опинилися по польській стороні! — В родинному селі Шептицьких в Прилбичах, кружить поговор, що малий Роман, теперішній Андрей, любив часто заходити на розмову до старого садівника Семена. Раз підчас такої розмови вдарив дзвін зі сусідньої сільської церкви. Старий Семен клякнув на оба коліна, положив капелюха на траву і тричі повільно перехрестився Малий Роман й собі прикляк, раз перехрестився і дивиться. Семен встав, а Роман питає, чому він три рази хреститься, коли його вчили раз хреститься?

— Бо це, паничику, каже Семен, вся Русь три рази хреститься, бо в Тройці Бог! — і ваші діди й прадіди й всі пани три рази хрестилися, а як зачали по разу, то від тоді вся біда у нас зачалася. А там де тепер стоїть церква колись козаки, ті що вертали з під Відня, поставили каплицю і всі були нашої віри і враз з королем молилися і король три рази хрестився.

Малий Роман пильно слухав, посумнів і на звичайній годині науки, мало прислухувався до слів свого вихователя Француза. Після вечері, при спільній молитві Роман спокійно три рази перехрестився. Батько, граф Іван, вдавав, що не зауважив, мати, графиня Софія, вийшла до своєї спальні, впала перед образом святого Бенедикта, плакала й молилася.

Наступного дня ранком, пані Софія поїхала до Кракова на консультацію зі своїм сповідником, єзуїтом о. Пясецьким. Постановили забрати Романа для дальшої едукації до Кракова. Я йшов повільно вулицею св. Тереси й думка снувалася, як павутиння. Я перейшов вул. Лева Сапіги і вже був недалеко вул. Новий Світ, де я мешкав.

Наступного дня, в означеній годині, ми знова стрінулися зі Славком в „Централці”. Він оповідав, що вчора вечером відвідав своїх вуйків Анчевських. Вуйко є судовим радником, тепер на емеритурі, мають одну дочку Стефку — моя кузинка, я пригадую собі як вони приїздили до нас до Сколього, то вона була ще мала дівчинка, а тепер студентка медицини і має вже нареченого. Не дуже старі ним вдоволені, бо припускають, що належить до ОУН і туди Стефку тягне. От бачиш, Славку — каже тітка — вже пізня година, а вона ще поза хатою, все сходини, все наради, а потому з того біда. Журяться старенькі, але я їм на це нічого не пораджу — зрештою я ще сам не визнаюся як слід в тутешніх обставинах.

— Такі відносини, кажу, ти найдеш тепер у кожній інтелігентній родині, це нічого нового, ти радше кажи, як ти дістався з Відня до хати і що маєш в проєкті на будуче?

— Як може тобі відомо — розповідає Славко, мій батько є завідуючий тартаками і взагалі деревним промислом братів Гредлів в лісах Скільщини. Це властиво філіялка віденської деревної фірми, так що батько часто виїздить до Відня в торговельних справах, має відповідні зв'язки і йому вдалося видістати мені папери на поворот. В деревному промислі для мене місця немає, а так як вчора мене Анчевські інформували, то ледве чи в Польщі якась фірма прийме

Українця на працю. А як ти примістився і де працюєш? — питає Славко.

— Я, бачиш, агроном і дістати посаду в польській великій земельній посілості, річ виключена. На добрі посади приймають магнати тільки безземельних шляхтичів, або таки своє власне потомство придбане нелегальною дорогою.

— А ти, ні одно, ні друге, докинув Славко і засміявся.

— Чекай, кажу, побачиш, що я таки між них дістався. Мій батько — знаменитий бріджист, а що власитель нашого села, Уєйський, є теж великим приклонником цього спорту, то в його дворі, бодай раз в тиждень збиралася чвірка до бріджа, а саме: Мій батько, Уєйський, граф Бадені і граф Ростворовський. Я саме передістався на зелену границю з Чехословаччини і пересиджував деякий час вдома. Під час одного зі звичайних бріджових сеансів, Уєйський натякнув, що чув, що син „ксендза” вернув зі заграниці і є вдома — а які студії він кінчив? — питає.

— Рільництво — каже батько.

— О! — рільництво — здивувалися всі — а має син вже яку посаду питають?

— Має в УВО — коротко, не надумуючись кинув батько.

— Що воно таке УВО — питають?

— Невже панове не знаєте — Українська Військова Організація . . . що я на це пораджу, наші хлопці тепер інших можливостей не мають!

Настрій був зіпсутий, але відчулося легкий подих виrozumіння і невдоволення тактикою уряду.

Через кілька днів після пам'ятної партії бріджа, дістає батько листа з канцелярії управи дібр барона

Геца Окоцімського в Західній Галичині, де покликуючись на рекомендації гр. Баденього, просять, щоби син зголосився в канцелярії управи. Мене прийняли на разі на практику з малою платнею, а по році я дістав заряд головного маєтку при централі. По двох роках відходить контрольор всіх дібр і я дістаю його місце і тим самим пост заступника директора. Трактували мене від початку як свого, значить рекомендації мусіли бути дуже сильні.

— Чому ж ти залишив таку вигідну позицію? — питає Славко.

— Почекай, кажу — мені простелили дорогу, по котрій багато наших перейшло на тамту сторону — це типічний зразок польсько-українського співжиття. Я перебував на своєму пості ще около двох років і одного дня, після обіду при чорній каві просить мене директор відвідати місцевого пароха каноніка, який має для мене дуже важну справу. З каноніком я був вже знайомий — приходжу вечером, мене вітають канонік і вікарій, господиня спекла торта, старий витягає зі шафи пляшку вина і зачинається розмова. Настрій добрий і поволи переходить розмова на жіноцтво, а мене зачинають переконувати, що найлучча в світі жінка — це Полька, і що мені вже час про це подумати, а вони мають в сусідстві панну на маєтку кілька соток моргів і нікого там немає тільки вона і її бабка і дуже хотіли би мати мужчину — господаря. От так, інженерку — одного дня кажіть заложити найлуччі коні до повозу, під'їдете по нас і поїдемо туди разом а буде все в порядку — старий засміявся і затер руки.

Вийшов з місця діссонанс, бо моя міна замість проясніти назустріч рожевим перспективам, прорідла і дещо захмарилася а моя відповідь була виразно

виминаюча. Дальша розмова не дуже складалася, ми попрощалися і я більше каноніка не бачив.

Вже в найближчих днях я запримітив, що відношення директора до мене дуже прохолонуло. Пані директорова, при обідах, на котрі мене щоденно запрошено, ледве подає мені руку й то з гримасом. На прийняття, часто уряджувані в домі директора, мене вже не просять. В костелі, в котрім мушу час до часу показатися, місцева еліта мене не пізнає. Навіть урядовці нижчої кляси вже так низенько не кланяються, як це робили досі. Атмосфера зачинає бути нестерпна. Одного дня приходжу офіційно до кабінету директора і прошу о звільнення. Настала хвиля мовчанки . . .

— Чи ви, пане інженере, добре роздумали — каже директор, і чи вповні здаєте собі справу з цього, що робите?

— З цілою певністю, пане директоре — відповідаю.

Ми розпрощалися і я від'їхав. За кілька днів я був вже у Львові і в тій самій каварні де ми зараз сидів і думав а що далі?

— Ну і що видумав — відізвався Славко і що можна було взагалі видумати в таких обставинах?

— Можна приятелю — але треба дуже закотити рукави і мати до диспозиції бодай дещо готівки. От бачиш, я zorganizував собі власну фірму продажі всякого насіння і городничого приладдя, а тепер хочу розвести власні плянтації деяких сортів насіння, на котрі є найбільше запотребування. Сезон продажі насіння відносно короткий, тому решту року я виповняю гуртовим закупом і збутом овочів почавши від ранніх сортів аж до слив і зимових яблук.

— А що я маю нарешті робити зі своєю хемією?
— питає здивовано Славко.

— Проста справа, кажу — йти на виробництво якогось хемічного середника масового ужитку — от хоч би пасти до зубів, до обуви, порошку до прання, чищення, помади для гарних жінок — та від чого нарешті ви хеміки?

Славко спокійно слухав і так немов би сам до себе під носом — та хіба ж наше село потребує пасти до зубів або помади?

— Думаю, що дещо таки спотребує село й місто, а якщо ти певну кількість своїх виробів призначиш на польські терени, подекоруєш етикети всякими Ядвігами, Вандами і Костюшками й вишлеш до Варшави, Лодзі, Кракова, то думаю нікому з цього кривди не буде. Головне, щоби продукт був добрий, це твоя справа, а за решту себто збут, будемо говорити пізніше.

Я бачив, що Славко підходить до справи серйозно, а відносно грошей то я був певний, що батьки йому допоможуть.

Підійшов кельнер з оберемком нових часописів і поставив їх на наш столик. На сам верх витягнув дискретно „Новий Час”, на якого першій сторінці виднів великий заголовок „Бомба в радянському посольстві в Варшаві”! Урядове звітлення справи не вияснило. Були лише здогади й арештування між Українцями.

Ми вийшли на вулицю і ропрацалися. Я подав Славкові адресу моєї крамниці, де мене в ранніх годинах все може стрінути, скочив до трамваю і від’їхав додому.

Скоро минали літні дні. Перші транспорти з ранніми овочами почали надходити, а їх розпродаж ви-

магала стільки скорої і зручної праці, що я і ще двох моїх помічників ледве, що могли справитися. Часом приходив транспорт пізнім вечером, а тоді треба було протягом ночі все підготувати до продажу, яка розпочиналася досвіта. В неділі і свята було трохи відпочинку. Церкви переповнені народом. Святочні відправи, переважно жалібні панахиди по членах УВО, що впали в боввих акціях, стягали множество народу і перетворювалися в масові народні маніфестації. Польська поліція розміщувалася в сусідніх при наших церквах домах і старалася маніфестації розганяти. З товпи падали стріли, поліція відповідала їй знова були убиті і ранені. Польська преса алярмує про напад УВО на поштовий амбулянс під Бібркою. Львів кипить — масові арешти, поліційні слідства, судові процеси.

Славка вже довший час не бачу. Одного пополудня стрічаю його в ринку — побачив мене і втішився, бо вже кілька разів заходив ранком до крамниці і все моя секретарка каже, що мене нема.

— Друже — кажу, в тебе ранок досить пізній, ти як встаєш, то я якраз йду спати.

— Та як воно таке можливе? — здивувався Славко.

Зовсім просто — скринки з овочами приходять на станцію пізнім вечором. Заки позвозять і поносять до пивниці, заки впорядкуємо до продажу, то й ніч перейде і нема коли йти додому спати. Досвіта приходять перекупки з візками й забирають, а по них наші хлопці, Бойки, з кошиками і вже білий день, а я йду додому спати. Тепер, бачиш, саме вертаю до крамниці, щоби порозчислятися, бо більшість перекупок бере на кредит і платять по торзі.

— Ну і дійсно, принесуть тобі гроші? — здивовано питає Славко.

— Ще не було такого случаю, щоби котра не принесла — це справа купецького гонору, а на це вони дуже горді. Буває, що й мені приходится позичати в них грошей. От прийде вагон і його треба викупити готівкою, а її якраз бракує. Тоді йду на ринок і за порядком від одної до другої — панюсю, кажу, „грейцарів” треба — новий товар на станції. І дають, а потім беруть товар і ми розчислюємося. Потребую я їх, але потребують й вони мене. — А як там твої справи Славку?

— Бачиш зараз після нашої розмови я взявся до роботи. Маю вже провізорично виряджену хемічну лабораторію в просторій пивниці одного дому при вул. Городецькій, так, що можу вже робити всякі проби, але ще тільки в розмірах лабораторійних. Продукція для промислових потреб вимагає відповідного виряду і справа в цьому, де його можна набути — бодай ці конечні речі.

— Друже, кажу, ця ділянка для мене чужа, але я постараюся тебе познайомити з добрим агентом хемічно-косметичної бранжі, котрого знаю. Це потриває кілька днів, бо можливо він зараз поза Львовом. — А ти знаєш, як польська поліція спрятала в підступний спосіб сот. Головінського?

— Знаю — я був вчора в Анчевських, бачився зі Стефкою і її нареченим — там у їх домі ціла жалоба.

— Так, друже, не лише в їх домі, але по всьому краю, бо хто не знав сот. Головінського. Пригадую собі ще його, як команданта 6-ої Бригади УГА. Знав його цілий фронт, а поява його особи викликувала пошану і спонтанно визначувала невимушений авторитет його особи на оточення. Спокійний, рішучий без зайвого патосу, говорив коротко, а його аргументація виключала дальші дискусії. Як краєвий командант

УВО, не претендував до вождівства, не бавився в босву романтику, але був провідником акції, котрої всі кінці тримав в руках. Був все на фронті в першому ряді і на фронті згинув, як лицар чистий, як криштал.

Славко відпровадив мене під саму крамницю, що містилася при вул. Руській і просив, щоби я колись зайшов разом з ним до Анчевських, котрим він про мене розказував і котрі хотіли би мене пізнати.

— Добре, кажу — колись як буде більше часу, тепер бачиш, от чекають люди.

В крамниці чекав на мене залізничий спедитор з рахунком за транспорт вагона помідорів. Зачали під'їздити вози з товаром. Кожну скринку помідорів треба отворити, перевірити й відповідно посортувати. Робота затягнулася до пізньої ночі. Виходжу на вулицю. Тиха літня ніч. Деся в околиці головного двірця чути свист паровоза і стукіт коліс. На вежі ратуші годинник вибив дванадцятку. До дому далеко і на спання часу немає. Треба вступити на вечерю до ресторану Бізанца, що ось тут в ринку, трохи посиджу і перейде час. Отвираю входові двері і рясне світло сліпить очі. За головним столом, між двома стінами, сидить веселе товариство старших панів. Декого з них знаю особисто, є там мій кривняк, але до них не присідаюся. Вони від мене багато старші віком, декотрі на високих суспільних позиціях. Є між ними й Поляки, говорять на двох мовах, а головне — люблять посидіти за чаркою. Мені таке не підходить, здоровлю їх і сідаю під стіною при столику. Замовив вечерю, їм і розглядаюся по залі. При одному столі сидить мій знайомий Жид — купець, що має імпортові приділи на полудневі овочі. Він сидить разом зі старшим паном, котрого не знаю, і вони живо розмовляють. Побачив мене — встав, підходить, витається і каже, що він говорить

саме з варшавським купцем, що закупує яблука і добре було би мені з ним познайомитися. Встаю від столика і переходимо до варшавського гостя. Він вже старший чоловік, сивий, повна губа золотих зубів, котрими дискретно клапає. Має заінтересування тільки в найлуччих сортах зимових яблук і подає мені свою візитову карточку.

— Ви Українець — звертається до мене польською мовою, я знаю, мені говорив ваш знайомий — я ще ніколи не бачив стільки Українців, як останньої неділі. Вони йшли і йшли і не було їм кінця... Я питаю людей, що воно таке? — то мені казали, що це українська босва організація, що має помагати Німцям завоювати Польщу.

— Чекайте, пане! кажу — останньої неділі був похорон нашого генерала Тарнавського і я сам машерував в поході — при чому тут Німці і війна з Польщею?

— Я вам кажу те, що чув, а у нас в Варшаві про Українців мало знають, хіба те, що часом напише про вас „Краківський Курієр” — а саме, що ви чекаєте Німців — що я можу більше знати?

— Пане — вибачте кажу, але я забув ваше прізвище, ага, пане Флік! „Краківський Курієр” пише так, як йому кажуть писати большевики, від котрих він дістає гроші, а Поляки читають і вірять в те, що він пише.

— Пане Попович! — каже Флік, кожний пише так, як йому потрібно писати, а як Українці самі не будуть про себе писати і то в польській пресі, то ніхто про них нічого доброго не напише. Замість провадити війну з режимом, вам треба шукати приятелів між польськими журналістами, пресовими органами і жидівськими кругами від котрих можете багато навчити-

ся. Я знаю — продовжував Флік, — що по тій землі, по тих каміннях ще буде стікати кров, а люди будуть себе по вулицях мордувати, але на Німців не розраховуйте. Німець прийде, наживеться вашим добром, ви йому допоможете, а він забире все ваше, ще й вашу жінку і кине вам на стіл 5 марок.

Старий встав, ми розпрацалися і я остався при столику сам. Від головного стола підвівся мій кревняк, підійшов до мене, поклав мені руку на рам'я і питає — а що там брате, якась дуже важна конференція відбулася? Ходи до нас — і звертаючися до кельнера кликнув — Міхась! — два спотикачі!

Товариство старших панів, було вже під добрим гумором. Йшла гаряча і голосна розмова. Старший пан, що його звали мецenasом, викилив кухоль пива, обтер вуса і каже до свого сусіда редактора — знаєш, щастя мав адвокат Ляхс, що я тоді вже не був директором банку, а то я був би випустив з него кишки!

— Пане — пане! — не думайте, що Ляхс такий дурний — каже редактор.

— Що ти знаєш! — ти сам дурний буркнув мецenas.

— Слухай Стаху! — каже польською мовою наш професор з великою головою, до малого з коротко стриженням чорно-сивим вусом і такою ж короткою їжаковатою чуприною ректора Львівської Політехніки, слухай Стаху, каже, і тримає його за краватку — ти свиня. . .

Стах отворив широко очі і спокійно питає — а чому я свиня?

— Бо ти обіцяв мені прийняти одного нашого хлопця на Політехніку і не прийняв!

— Стефку! — каже Стах, присягаю Богові, то не я, то мій секретар, хай хлопець прийде до мене.

— Уважай! — сказав Стефко і випустив з руки краватку.

Напроти мене, елегантно вбраний сивий пан, емеритований радник Скарбової Палати, звернувся в сторону свого сусіда, махає пальцем й каже — ти думаєш, що Пшевлоцький хрунь! — а Пшевлоцький правдивий Русин — тільки його жінка Полька. Але мої діти, і мої внуки знають, що дзядзьо Русин, вони знають коли є руські свята і що дзядзьо йде до церкви.

Пан Генрик, секретар Торговельної Палати, щось дуже живо дискутує зі своїм сусідом, професором, аж кінець-кінцем розцілувалися. Пан Генрик зовсім лисий, професор гладить його долонею по голові і каже — слухай, Генрику, — ти Поляк, а я Українець — ні, я гайдамака, але ти не бійся, бо ти файний хлоп — і поцілував його в лисину.

Не знаю як довго тривала ще така „ідилія,” бо я дискретно висунувся від стола, за мною вийшов мій кривняк, прокуратор, і ми опинилися на вулиці. Було так тихо кругом, що наші кроки відбивалися ехом по ринку, по Руській вулиці котрою ми йшли в сторону будинків НТШ, де мешкав прокуратор. На вежі костела Бернардинів годинник заскреготів і протяжно вдарив два рази.

— Знаєш Левку — ще година і буде світати, а для мене зачнеться робота.

— Як то так? — мов з просоння прокинувся прокуратор — то хіба ж ти не йдеш додому спати?

— Та коли мені йти спати, як приблизно за годину зачнуть сходитися мої покупці і зачнеться торг?

Прокуратор задумався, а по хвилині каже — знаєш, я нераз думав, що властиво маю зробити з моїм хлопцем? Він вправді студіює право, але мені здасть-

ся, що було би лучше дати його до тебе на практику. .

Ми підійшли під доми НТШ і розпрацалися.

Ранній вітерець прокинувся між листям каштанів, що дрімали на старих оборонних валах Львова. З поміж темного листа, ледве пробиваються білі сосонки каштанового цвіту і витягають головки туди, на схід, відки має показатися сонце. Широкі кам'яні сходи ведуть впрост в підніжжа Волоської Церкви, що береже входу до Руської вулиці. Все молода, струнка, весела вежа Корняктів чекає першого соняшного проміння, щоби перехопити його на верхи своїх золотих хрестів і благословити ново-народжений день. Від самого пішоходу по чорні залізні двері, що тепер замикають церкву, ведуть кам'яні сходи. Вони витоптані, низькі. Скільки людей перейшло ними — наших людей. Мені пригадалося, як мама вела мене цими сходами догори і підтягала за руку. Сходи були високі а до дверей було так далеко. Тепер — так як шукаючи старого сліду — я вступив на сходи, підійшов повільно під самі двері і клякнув на два коліна. Запахло знайомим ладаном . . .

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа Амін . . .

— Отче наш, Ти, що еси на небесах . . . хліб наш насущний дай нам днесь . . .

— Господи! — та хіба ж ми не заслужили собі на щось більше як тільки на цей кавалок хліба, а другим Ти давш розум, силу, багатство . . .

І прости нам довги наші, як і ми прощаєм довжникам нашим . . .

— Господи! — якщо ми винні, то карай нас, але і карай ворогів наших! Вони більше завинили ніж ми і їм вічно прощати не можемо. Господи! Ти знаєш, що на нашу загибель і на загибель храму цього молиться ось тут за углом Домініканин, а напроти

Кармеліт, а Ти кажеш нам їм прощати. Дай нам, Боже, розум, дай силу відібрати від них, що наше, а тоді ми по заповідям Твоїм їм все простимо.

Боже милостивий будь мені грішному. . .

В горішніх вітражах роботи мистця Петра Холодного відбився перший світанок блідо-рожевим сяйвом. Зі сторони ринку доходив гуркіт розкладуваних лав і столів. Там перекупки ще в сутінках витягали з пивниць сусідніх домів лави, столи, дошки і мовчки укладали їх на своїх місцях кругом ратуші. Зі сторони міста, під'їхав повільно перший ранній трамвай, всунувся в Руську вулицю, заскрипів на скруті і вигнав решту вуличної нічної тиші. В бічній вуличці заторохкотів ручний візок і почулися кроки. Два хлопці йшли попереду, за ними ще два тягнули ручний візок. Йшли в сторону моєї крамниці. Це були мої робітники.

Зачався звичайний торговий день.

Скоро минали дні, бо з наближенням зими праці збиралося чимраз більше. Вже треба було підготувати насінний сезон, приготувати до друку цічник і тільки пізнім вечером можна було перечитати пресу і довідатися про біжучі події.

Після смерти Головінського зараз відчулося, що не стало в організації сильної руки. Боєва акція підпілля роздробилася на багато самозванчих випадів, які тільки шкодили систематичній розбудові культурного і матеріального буття народу. Революційна стихія перейшла в маси, а найважливіше, охопила шкільну молодь і дала можливість поліційному апаратові винищувати найбільше ідейний молодий елемент. Урядові вдалося підтягнути політично-організаційну акцію ОУН до категорії підпільної боєвої організації УВО і тим самим поставити цілий націоналістично-

визвольний рух в підпілля. В нашій пресі, головню в „Ділі” починають появлятися критичні статті відносно підпільної акції УВО. Особливо після убивства польського політика Голуфка, чою ніяк не можна було пояснити з політичного аспекту. Воно потягнуло за собою смерть двох молодих ідейних людей, що виконали приказ по-геройськи, але хто давав приказ і чою, і для кою вони зробили прислугу, про це досі ніхто не знає.

Я сидів в малій конторі моєї крамниці і такі думки приходили мені до голови. Двері заскрипіли — увійшов мій помічник, Миколка.

— Пане інженере, каже, спедитор Адлер привіз зі станції яблука. . .

— Дайте скринки до малої пивниці — тільки не забудь позамикати вікна, бо вночі може бути мороз.

Відіззався телефон — беру слухавку, о пан Бернфельд! — добре, що подзвонили — маю для вас клієнта. . . я не знаю. . . буду бачити. . . я вас повідомлю де й коли. Бернфельд торговельний заступник варшавської фабрики мила й косметиків. Надзвичайно культурна й інтелігентна людина. Намовляє мене впровадити в моїй крамниці продаж фарб, ляків, косметики і інших домашніх потреб. Помисл добрий, крамниця простора і після насінного сезону стоїть майже порожня. Торгівля овочами відбувається в пивницях. Власне Бернфельд може бути потрібний Славкові і я хочу, щоби вони познайомилися.

Минуло кілька днів, а Славка не бачу. Сиджу в своїй конторі і провіряю рахунок, що мені вручили з друкарні Ставропігійського Інституту. Саме хлопці принесли першу тисячку цінника, розложили на крамничний стіл, клеють опаски, а секретарка адресує. Двері відчинилися. . .

— Якись два пани хочуть з вами говорити, каже Миколка.

Бачу входить Славко а за ним мій знайомий з Праги студент Гірничної Академії, Рибачевський.

— Знаєш, каже Славко — він пригадує собі тебе з Праги і хотів стрінутися, тому ми вступили до тебе. Гості сідають, а я аж тепер починаю пригадувати собі, що Рибачевський по скінченню студій зголосився на виїзд в Радянську Україну. Тоді большевицький консулят в Празі дуже інтензивно вербував наших молодих професіоналістів на виїзд в Україну. Дивлюся на Рибачевського і аж дивно мені, як він змінився. Чомусь постарівся, посумнів, оглядається, на всі боки, як переляканий, аж прикро його про щонебудь питати.

— А знаєш — перервав мовчанку Славко, він вернувся недавно з України. . .

І знова прикра мовчанка, бо мається враження, що кожний запит, кожна заввага, спричинить біль людині, що мріяла про рідну Державу, про працю для своїх і серед своїх, а жорстока дійсність все знівечила, розтоптала, зневажила.

— Так, я вернув — але не всім нам довелося повернути — відізався півголосом Рибачевський. Нас було кільканадцять інженерів, що виїхали з Праги і всіх нас дали на роботу до копалень вугілля в Донбасі. Ми працювали, як звичайні робітники, і нас тримали в ізоляції, бо не дозволяли нікому з нами говорити. Умови праці були незвичайно тяжкі, бо технічні урядження були старі, ще з царських часів і про пристосування нашого знання, яке ми винесли зі школи, не могло бути мови. Роботу вели партійні провідники і ми з ними контакту не мали. В короткому часі я дістав пропуклину і мене відвезли до лі-

карні. Як я виздоровів і вернувся до праці, то вже нікого з наших не застав. Одні казали, що їх вивезли до копалень на Урал, другі що на Сибір, до Верхо-янська. Будучи в лікарні, я стрінув там одного інтелігента з Харкова, який виїхав на Донбас і працював як шахтар. Розказував, що по містах йде нагінка на українських інтелігентів — особливо тих, що брали якунебудь участь в визвольних змаганнях і масово їх вивозять на Сибір враз з родинами. Таких як ви, Галичан, вже давно знищили, або вивезли. Я скоро зрозумів, що й мене це саме чекає і що треба конче відси видістатися. Відходили часто транспорти вугілля вантажними машинами до Харкова. Мені вдалося долучитися до робітників що їздили з транспортом, і так я дістався до міста. Вугілля ми виладоували в якомусь державному уряді в центрі міста. Я мав при собі виказку студента чеської Політехніки в Празі і без довгої застанови постановив сконтактуватися з Чехословацьким Консулятом. Мені вдалося дістатися туди без великих перешкод, я показав виказку студента празької Політехніки, розказав всю правду, як і коли виїхав з Праги, розказав про моє положення і просив документів на поворот. Чехи знали про відносини в Україні, вони мене розуміли і хотіли допомогти. Я мусів пересидіти кілька днів в приміщенні Консуляту і мені як громадянинові Чехословаччини, дали документи на поворот.

Рибачевський закінчив свою розповідь і настала мовчанка.

— Що властиво робить і яку ролью сповнює Український Радянський Уряд? — запитав Славко.

— Жадну — коротко кинув Рибачевський. В Україні про всі ділянки життя рішає НКВД, яке є під безпосередньою контролею Москви, а вона гото-

вється до експанзії на захід. Я бачив в Харкові непроглядні колони танків, що їх продукує харківська фабрика тракторів. Це саме діється по всіх промислових центрах Радянського Союзу. Москва готується до війни і чистить собі запілля від елементів, які могли би бути для неї небезпечні — головню від українських націоналістів.

— Щось подібного як польський уряд в Галичині — відізався Славко.

— Воно зовсім не подібне, заперечив Рибачевський — в Польщі є все-таки можливості оборони, є суди, свідки, правні оборонці, якась загальна опінія, можливість контактів зі світом. В московсько-большевицькій системі кожна не вигідна для уряду людина зникає безслідно, або її вивозять в далекі райони імперії і вона ізольована від світу. Я читаю наші часописи і підпільну літературу і мені здається, що в нас більше емоцій, молодечого запалу, боєвої романтики з самопосвятою, ніж здорового політичного розуму. Це, що в нас діється, в наявності загрози зі сходу, розминається з нашими політичними можливостями. Нам треба політично активізувати маси, але зберігати українську людину і її надбання, а не нищити революційними діями проти польського режиму. Москва знищить Польщу і без нашої помочі, а потім звернеться проти наших революціонерів.

Так приятелю, кажу — ви маєте повну рацію, але пригадаймо собі, що боєва організація почала діяти зараз після війни, коли ще правно Галичина до Польщі не належала. Ми тоді дивилися на Радянську Україну радше як на союзника в наших розрахунках з Польщею, тепер все змінилося. Зрештою на наших очах росте нова потуга — Німеччина, що стане загрозою і для Польщі і для Москви — думаю, що

наш політичний провід бере це все під увагу.

— Дай Боже! — сказав Рибачевський, встав і зачав працюватися.

— Маєш тут, кажу до Славка, візитову карточку Бернфельда, він заступник великої косметичної фабрики, відвідай його, а він може тобі багато допомогти.

Через вікно, що виходило на Руську вулицю, бачу як Славко з Рибачевським прямують в сторону ринку. Рибачевський трохи похилий, недбало вбраний, робить сумне враження при стрункій елегантно вдягненій постаті Славка. Невже можливо, що це Рибачевський, оцей веселий хлопець, знаменитий баритон соліст хору студентської громади в Празі? Душею хору був професор празького університету д-р Степан Рудницький. Бувало по пробі хору, просить всіх хористів до ресторану Флека на пиво. Пиво йде на мій рахунок — заповідає, а як хто замовить собі вечерю, то платить сам. Засідають хлопці за столами, п'ють й час до часу заспівають, а сольові партії — Рибачевський. Проф. Рудницький теж виїхав в Радянську Україну, цікаво як він там влаштувався — а може вже не живе.

На тлі розбурханої на наших землях революційної стихії, повільно й мутно, як вода в Полтві, ворується господарський організм польського новотвору. Державний штамп і поліційна контроля, криють дискретно жидівський розум і провід у всіх ділянках торгівлі. Низькі ціни на господарські продукти спонукують селян визбуватися в торгівлі чужого посередництва. Потреба організації власних господарсько-торговельних установ, стає природною вимогою часу, а клич „свій до свого” опановує маси. Загал відмовляється від споживання алкоголевих напитків, а в святочний час, замість пляшок з горілкою, ставлять

на стіл грамоти „Рідної Школи” себто посвідки на заплачений антиалкоголевий даток. Полагоджувати закупи у власних українських фірмах стає наказом дня і хто його не придержується, цього п'ятнують.

Організація приватного купецтва у Львові — „Союз Купців і Промисловців” інтензивно працює. Я саме дістав повідомлення, що нині вечором відбудеться засідання управи. Кінчу своє зайняття дещо вчасніше ніж звичайно, і йду до домівки Союзу. Мене вітає урядовець, Кабарівський, в кімнаті на ліво бачу рух — забава, там молодь торговельних шкіл грає столового теніса, отвираю двері на право, а там в головній залі вже сидять за зеленим столом голова Скопляк, секретар Конюх, містоголова Ковалів і члени управи інж. Рижевський, Ломага, Думин, інж. Дурбак, П'явка Онисько, Говикович, вітаюся зі всіми і наради відкриває голова, Скопляк. Говорить, що скликав засідання, бо вже треба нарешті вирішити справу будови власної домівки.

— Ми довше не можемо тиснутися в тих трьох кімнатах. Редакція нашого тижневика „Торгівля і Промисл”, взагалі не має приміщення. Ми мусимо мати репрезентативний дім зі залєю на збори, на святочні імпрези, приміщення для редакції часопису і на бюро промислового банку. Старання в справі банкового кредиту вже зроблено, дещо власного капіталу маємо в Промбанку, а решту треба буде доповнити збірковою акцією поміж нашими членами в цілому краю.

Просить о голос Говикович, здається найстарший віком член управи. Він є референтом купецької молоді — старий парубок, пересиджує з хлопцями в їх домівці цілими вечорами, грає з ними в пінг-понг, шахи а вони його люблять і слухають.

— Панове! — каже Говикович, я вже давно гово-

рив панові голові що нам конечно потрібна більша до-
мівка. До мого відділу вписуються все нові члени, що
покінчили торговельні курси, а зйдуться вечором, то
нема їх де примістити. Молодь потребує товариства,
потребує розваги, як не найде її у нас, піде між чужих.
Багато хлопців покінчили торговельну школу і мо-
жуть заложити свої власні підприємства, але їм треба
фінансової помочі. Дехто має трохи власного гроша,
а на харчеву крамницю великого вкладу не потреба,
але все таки в початках тяжко без кредиту. Вони до
мене приходять радитися — а що я їм скажу? Земель-
ний Банк сидить на долярах і все чекає на якісь земе-
льні трансакції котрих ніколи не буде, а подумаймо,
що зробили би кілька тисяч доларів призначених для
початкуючих купців! Ми мали би на кожній вулиці
нашу крамницю, а головно — молоду українську ро-
дину. Хай спробує котрийсь з початкуючих купців пі-
ти до директора нашої фінансової інституції при ву-
лиці Руській і просити за позичкою. За двері викинуть
— і тільки. Все лише кооперація і для кооперації і
утікаємо з міста на село, а про міський елемент ніхто
не дбає — а потім плачемо, що місто чуже . . .

Голова Скопляк слухає, крутить нервово олівцем
в пальцях і ворухиться на кріслі. Йому промова Го-
виковича не по нутру, бо розминається з темою нарад,
а атакувати кооперацію йому теж не зручно. Продукти
його фабрики паст і смарів, мають найбільший збут
через кооперацію, Ломага теж має квасну міну, бо
його машинки до писання находять найбільше запо-
требування саме в кооперативних установах, Дурбак
не дуже вдоволений, бо зачепили Земельний Банк, що
співпрацює зі св. Юром, а Юр — відомо добрий клієнт
для його фабрики свічок. А Говикович продовжує . . .

— Як я відбував військову службу в Празі, то мі-

сто було німецьке і говорило німецькою мовою — а тепер там Німця не видно і не чути. А хто це зробив? — приватний чеський купець і промисловий банк — Жівностенска Банка — а не кооперація . . .

Тут голова перериває, і звертає увагу, щоби говорити до теми нинішних нарад себто в справі будови купецького дому.

Забирають голос майже всі присутні члени управи і висказуються за будовою власної домівки. По довгих нарадах, передають реферат будови купецького дому авторові цих рядків. Народи закінчені.

Йду ринком, а потім добре мені знаними вулицями додому. Люблю Львів тихою нічною порою. Він тоді ласкавий, говорить до мене тихою скаргою своєї кам'яної душі і ми себе розуміємо. Купецький дім — збіркова акція — легко сказати, але скільки воно вимагає праці й часу, а де його взяти при своїх клопотах? Відмовитися було неможливо. Годинник на вежі костела св. Магдалини дзвінко вибив дванадцятку. Який знайомий голос — пригадую собі — з вікна нашої студентської кімнати було видно вежу костела і годинник. Ми все виходили до школи 15 хвилин перед восьмою. Раз ворона сіла на вказівку і стягнула її надолу на цілої пів години. Входжу до кляси в половині години, а професор викинув мене за двері.

Яка образа, яка кривда.

Гамір і метушня в крамниці ранньою весною. Всякий народ підходить і полагаджує свої закупи. Міські пані переважно купують насіння цвітів для малих городчиків. Декотра запитає коли сіяти і як плекати і скоро відходить. Сільські господині довго надумуються чого і скільки купувати. Господарі купують розважно і радяться у всіх господарських справах. Як їх зійдеться більше і зачнуться розмови, то я прошу їх

до сусідньої кімнати і побіч крамниці відбувається цілий агрономічний доклад. Деколи підійде заплакана жінка і розкажує про сина, що в польській в'язниці. Вона хотіла його відвідати, але не пустили. З боку підходить невисока змарніла жінка, лице зелено-жовте, закам'яніле в зморшках.

— Мого забрали аж до Вронків сказала — і гордо піднесла голову.

Спокійно, але й гордо, зносив народ сваволю польського окупанта. Підсвідомо відчувалося, що йде до катастрофи і ніхто в довге існування польської держави не вірив. Зі заходу надходили відомости, що виразно запозідали банкрутство політичної системи поверсальської Європи. Минали дні непевні, минали місяці і хвиля дрібних протидержавних саботажів перекочувалася по всіх закутинах краю. Масовий революційний рух захопив шкільну молодь, вислідом чого було убивство директора Академічної Гімназії, Бабія, і закриття численних наших шкіл.

Славко задоволений, бо йому вдалося продати перший випуск товару зі своєї фабрики, а саме пасту до зубів, воду до полокання уст і пудер — все марки „Альое”. Я обіцяю купити від нього деяку кількість товару, бо вже зимовою порою думаю розпочати у себе продаж фарб і косметики. Він просить мене зайти з ним до вуйків Анчевських, які дуже хотіли би бачити мене, і будуть дуже тішитися нашими відвідами.

В найближчу неділю, пополудневою порою заходимо до Анчевських. Прислуга отвирас двері і просить нас до вітальні. Славко бере мене під руку, провадить до стіни і показує пейзаж - бачиш це дім моїх батьків серед гір Сколього, пензель Івана Труша, він часто до нас приїздив. Ще кілька пейзажів Труша і великий

образ „В'їзд Богдана Хмельницького до Києва” роботи Івасюка. В углі кімнати, на високому мармурному постаменті, поміж двома пальмами погруддя Тараса Шевченка. Шалка кожушана тісно пристає аж по самі брови з під котрих привітно дивляться до мене очі і маю враження, що поет хотів би промовити, але могутній вус щільно замикає уста. Мені пригадалося, як ще в гімназії студент Галавин намалював портрет Шевченка і презентує професорові Василеві Білецькому.

— Та добре синку — каже професор, тільки занеси його до Курця на вул. Руській щоби підтяв йому вуси!

Входить господар дому, радник Анчевський. Муштина середнього росту волосся сиве коротко стрижене, такий же коротко стрижений вус, на тлі здорового рум'яного обличчя і його енергійні гострі черти, надають цілій постаті вираз зрівноваженої самопевності. Чорний костюм в два ряди ґуздиків щільно позапинаних, твердий комірець під саму бороду і чорна краватка доповнювали акуратність його зовнішнього вигляду і вносили настрої довір'я і пошани.

— Прошу сідати, каже радник й вітається скоро — дуже тішуся, що вас бачу. Ви зробили велику прислугу Славкові і ми вам за це дуже вдячні.

Бачите, Славко найшовся по повороті зі заграниці в скрутному положенні, а ми нажаль не могли йому допомогти. Ми люди старої дати, бюрократи, а тепер часи зовсім інші. Наша молодь мусить пробиватися через життя власними силами, от так як ви це робите і воно нам подобається.

— Дякую пане раднику, тим більше, що не всі ще так думають як ви.

До кімнати ввійшла пані дому — Славко представляє, вона вітається . . .

— Та я вас вже нераз бачила, каже — ми маємо канарка і я деколи заходжу до вашої крамниці за кормом для нашого пташка і купую звичайно таблетики до розпускання у воді для підливання пальм — а вже решту про вас нам розказував Славко.

— Слухай, Славку, кажу — не знаю чи ти розказуєш про мене лише самі добрі речі?

— Знаєте пане — перервала мені радникова, нам найбільше сподобалося, як вас польські ксьондзи хотіли женити . . .

— Маринцю! — відіззався радник, ті Поляки своїми Ядвігами завоювали не лише Литву але й половину нашої Русі — це їх випробувана метода.

— Позвольте пане раднику — на Волині оповідали мені люди, що польські ксьондзи підшукують наших багатих дівчат і видають їх заміж за польських поліцистів або підстаршин пограничної охорони.

В передпокою замитушилось, двері відчинилися і скорим ходом в сторону Славка підійшла молода шикарна панночка . . .

— Сервус старий! — сказала, побачила мене і трохи змішалася, звернулася в мою сторону, подає мені руку й каже — я знаю хто ви є . . .

— І я догадуюся — ви панна Стефка.

— О вже Славко мусів все розказати! . .

— Та не все, кажу, і дивлюся в Стефині темні очі — як би все, то я може скоріше був би до вас зайшов.

Стефка дещо зарум'яніла, зморщила темні брови, закусила уста і ледве слідна ямочка заграла на щічках. Мати вдоволена — аж горда, дивиться на доню і думає — якби ти дитино знала, яка ти гарна . . .

— Де ви так довго були і чому не прийшов Роман? — питає батько.

— Ромко надоліні, ще щось договорює з Лучинським — він зараз прийде.

— Стефцю, ти знаєш, хто є Лучинський — ми його ледве витягнули з тюрми. Минулого тижня поліція робила ревізію в нашій хаті, а тепер Ромко ходить з ним попід хату і провадить довгі розмови. Я то все розумію, але революційної роботи в дів'яцький спосіб не можна провадити. Тепер, як вам може відомо, польські в'язниці переповнені молодняком — переважно школярами. Це є вислідом клички — „Революціонізувати маси”...

До кімнати увійшов тихо і непомітно молодий мужчина, поздоровив і сів на фотелі.

Радник продовжує — революціонізація мас, це кінцева стадія перед вибухом, а на такий у нас не заноситься, бо нема відповідних передумов. В Тернополі уряд розв'язав нашу гімназію. Чи спалення кількох стирт збіжжя на польських маєтках рівноважить втрату такої шкільної установи, якою була для нас гімназія в Тернополі? Маси треба виховувати в українським національним дусі, але методами, які не дають ворогові можливости нищити народ і його надбаня. Прекрасним для нас приміром у веденні революційної роботи можуть бути комуністи. Вони всюди стараються легалізувати свою партію під різними назвами, щоби тільки влізти в легальну державну систему. Бо ніщо не заступить всенародних віч, народніх комітетів, виборчих акцій — бо це є форуми на котрих маси можуть себе виявити. Певно, що поліційні репресії не перестануть — але з масою, що діє в легальній формі поліції воювати тяжко, бо все таки Польща, це держава на пів демократична.

— Пане раднику! — відізався молодий чоловік з під стіни — як мені відомо, провід ОУН задумує вести дальшу акцію саме в цьому напрямі як це ви намалювали. Всякі боєві виступи мають бути ограничені

до малих законспірованих гуртків, а їх дія має бути перенесена на терени західньої Польщі, з метою здобувати потрібні для організації фонди.

— Дорогий пане Романе! — це що діється, ніяк не виглядає на плянову акцію — можна думати, що до організації увійшли чинники, які працюють не зовсім по лінії наших інтересів. Чим можете пояснити убивство політика Голуфка, чим убивство дир. І. Бабія, чим загадкову історію убивства сот. Головінського?

— Дозвольте панове — перериває Славко; автором організаційного пляну, про котрий говорив пан Роман, був саме сот. Головінський. Він одинокий зі своїми особистими здібностями і авторитетом, мав можливости його реалізувати. Ясно, що тоді цілий провід ОУН на наших землях, був би опинився в руках краєвого команданта і пішов би по його лінії, а заграниця не мала би великого голосу. Знаємо, що Головінський рішуче заперечував можливість співпраці ОУН з чужою якоюнебудь агентурою.

— Позвольте, панове! — забираю голос, мені здається, що ті всі речі про котрі говоримо, це дрібниці в порівнянні зі загрозою яка йде на нас зі Сходу. Я мав нагоду говорити з людьми, які відтам виїхали — страшні речі оповідають.

— Панове — панове! — кличе пані радникова і просить до їдальні на каву. Славку проси свого товариша, ходіть пане Ромку — а ти, тату, прошу перестань політикувати.

Садить мене Славко побіч радника, пані радникова на президіальному місці — з гумором оповідає, як вони вчора були на виставі українського театру. Давали „Ой не ходи Грицю” в модерній інсценізації.

— Щось такого! — оповідає пані радникова —

під перекривлена на бік, стіни навкіс, стіл висить на шнурку . .

— Мамо — ти не визнаєшся в модерних напрямках штуки — відзивається Стефка.

— Лиши мені напрямки штуки — на такій печі не втримається жадний горнець — а як Гриць на сцені виглядає старше ніж Хома то це теж модерна штука?

Радник перехилив голову в мою сторону — ви згадували про відносини в Радянській Україні? — питає півголосом.

— Так, пане раднику, там іде послідовний погром всього, що мало якенебудь відношення до нашого визвольного руху, зокрема західньо-український елемент там нищать докорінно. Ці наші радянофіли Крушельницькі, Рудницькі, Лозинські вже винищені — шкода їх, це були здібні люди. Трагедія в тому, що большевики можуть придержуватися тих самих методів, як найдуться на наших землях.

Радник задумався . . .

— Ви читали? питає — Німці зайняли Сарцину без спротиву Антанті . . .

— Так, читав, — „апетіт коммт міт ессен” — каже Німець.

— Слухай, тату — ти не вважаєш, що ми говоримо, наша кузинка Дарка Леницька виходить замож — знаєш за кого? — тут пані радникова перехилилася до Стефки і шепнула їй на вухо — скажи Гані щоби подала пампушки.

— Добре Маринцю — щасть їм Боже сказав радник і задумався.

— Тобі „щасть Боже” і на цьому кінець, але подумай — така панна, батьки — знані професори і виходить замож за якогось, що скриньки носить в Народній Торговлі!

— Добре що має що носити, кажу півголосом радникові до вуха.

— Слушно — чуєш Маринцю, що пан каже?

— Та чую — але подумайте панове, життя має свої вимоги, прийдуть діти і як тут жити?

— Мама все лиш журиться — відізвалася Стефка, а хіба ж можна думати що все так буде як зараз, всі говорять, що Польща напевно розлетиться.

— „Впала Польща і нас завалила” — вимовив радник і сумно похитав головою, пророчі слова, великий ум.

Настала хвиля мовчанки. Я глянув на годинника.

— Нам вже час, Славку. Ми встали і працюємо гостинних господарів.

Минають дні, минають місяці, терпкі, болючі, повні тяжкої праці і завзяття. Ростуть нові гнізда молодих орлів і криють густою сіткою терени нашої волости. Буйна молодість лавами включається в організацію — кипить і хоче чину. Державний поліційний апарат йде в наступ. Масові арешти, процеси, засуди. Ще дужче заворушився край, заметушилась молодь, як пам'ятного 1938-го року, перекотилася через гори вістка, що там за Карпатами народ встає, здійсмає пуга і творить власну державу. Ріднуть, порожніми місцями світять студентські гуртожитки, пакують хлопці наплечники і йдуть, бо час настав — а там Гуцули покажуть дорогу через Карпати на Ужгород, Хуст, Мукачів. На вулицях Львова громади секретних агентів слідкують, підслухують. Зі Заходу приходять вістки страшні, майже неймовірні. Шалений вожд німецького народу топче кордони й кладе підвалини нової німецької імперії. Вже впала Австрія, паде Чехословаччина тепер черга хіба на Польщу. А що буде з нами? Ворог твого ворога є твоїм приятелем — так

каже розум. А хіба ж потягнення вождів-диктаторів можна все виправдати розумом?

Вулиці українського Львова кругом ринку, повні народу. Біжуть хлопчачки в полудняшну пору з часописами і викрикують — „Діло” — „Новий Час”! Купує народ, стає гуртками, читає роздумує. Польська вулиця зневірена, боязко підслухує, а уряд тратить рештки здорового розуму. Польська преса перекоонує публіку, що Німці не зважаться заатакувати Польщу, своїми танками з дерева і паперу, бо польська кавалерія їх рознесе, а міністер Юзеф Бек має вирішний голос між усіма дипломатами, отже ціла Європа буде боронити Польщу. Натомість Чехи — добре їм так, треба користати з нагоди і забрати їм Заолзья.

Одного дня, летить етером наказ начального вожда Поляків Ридза Сміглого, через всі голосники польського радія — „машероваць!” Пішли Поляки через Ользу і добивають Чехів — а тимчасом заграничне радіо голосить заключення большевицько-німецького договору, що відкриває жажливу можливість окупації наших земель большевиками. Війни ще немає, але кожний розуміє, що вона неминуча. Громадять мешканці Львова харчі, одержу, й опал на зиму, а деякі, головню наші емігранти зі Східньої України збираються виїздити на Захід. Польська влада, визнає їх небезпечним елементом і починає виарештовувати. Над Львовом появляються деколи літаки. Одні кажуть, що це німецькі, другі, що большевицькі, а польське радіо впевняє, що це „наша” авіяція робить вправи. Одного дня, в околиці головного двірця, падають дві летунські бомби. Є убиті — ранених везуть трамваєм через місто до лікарні. Ніхто не знає звідки ці бомби, питати страшно, бо це значить робити паніку. Мовчать львовяни і лагодять скоронища по пивницях. Де просторі

сухі пивниці, там зносять стільці, матраци, харчі. Радіо голосить, що Німці перейшли польську границю і заповідає летунський наступ на Львів. Біжить народ до пивниць з дітьми, подушками, горшками і надслу-хує. Чути зриви в околиці головного двірця, головної пошти, на вулиці Пілсудського. Протилетунська обо-рона не існує. З даху будинку Шпрехера при Марій-ській площі, калатає до неба скоростріл. По звукові пізнаю, що це старий австрійський польовий „Шварц-льозер”. Дочекався старенький почесної служби. На-решті алярм відкликано. Всі вилазять з пивниць і схо-дами вертають до мешкань.

Летунські алярми повтаряються часто. В домі де працюю немає відповідних пивниць, то ж в разі алярму перебігаю вулицю до сусіднього бльоку Ставропі-гії, де мури грубі, пивниці сухі, просторі й глибокі. Там збираються мешканці з цілої околиці. В одному куті сходяться стало урядовці Ставропігії, Народного дому, вся наша старорусинська знать. Живо коменту-ють події і очевидно вдоволені, що „доблесна русска армія” зближається до східніх границь Польщі. До них пристає молодша генерація, дуже буйна, темпера-ментна. Дискутують, вимахують руками, стало чути такі вислови як „наші війська”, „наша радянська вла-да”, „соціалістичні досягнення”, їх лица ясніють, во-ни такі самопевні, народ обступив їх кругом, прислу-хується і кожний переконаний, що це саме ці, що ма-ють ось... ось перебрати владу. Старий польський шпигун Ян, що стало пересиджує в схоронищі і під-служує розмови, отворив широко губу, слухає і вже ніхто на нього не звертає уваги.

— Пане Яне! — питаю, що воно буде? — Німці підходять до Львова!

— Нічого... нічого каже Ян — ген. Соснофські

йде з „одсєчов” — він вже коло Городка Ягайлонського.

Німці на передмістях Львова. Поляки окопалися на горбах Личакова, Погулянки — але тиша, ніхто нікого не зачіпає. Ходять люди по вулицях нервові, мовчазні, пригноблююча непевність. Вістка, що Німці опускають позиції і відходять на захід, відкриває понуру дійсність окупації наших земель більшовиками і криє чорним маревом загрози все що живе і що хоче жити. На вулицях вже можна стрінати селян з підміських районів, що бачили червоноармійців. Розказують, що вони страшні, непривітні, мовчазні і брудні. Дороги на схід від Львова заставлені танками, артилерією, і селянськими колгоспними підводами. Не вільно їхнім людям говорити з нашими, не вільно заходити до хат. Раз якось Підбережчани затягнули нічною порою одного колгоспника до хати. Увійшов, зняв шапку, перехрестився перед образами — розглядається кругом і заплакав — в нас каже, колись так само було — а тепер . . . і махнув рукою.

Польська поліція лапає на вулицях прохожих — особливо Українців і заставляє їх копати рови впоперек головних вулиць, або розбирати каміння з хідників і ставити камінні застави проти танків. Одного дня хапає й мене поліцай на вулиці за рукав і каже йти до роботи. Є нас таких багато. Йдемо гурмою на вулицю Личаківську і приблизно коло церкви св. Петра і Павла, дають нам лопати й джагани і кажуть витягати з дороги каміння і ставити поперечну заставу. Робимо поволі — розглядаємося кругом і ніхто в це не вірить, щоби наша робота була доцільна. Пильнують нас поліцаї, але й по них пізнати, що не дуже вірять в доцільність нашої роботи. Зауважуємо, що

поліцаїв коло нас щораз меншає, поволі починають ріднути ряди наших робітників. Дивлюся, а горішня частина вулиці Личаківської як вимерла — ані руху, ані звуку, якась передсмертна тиша тремтить простором. Стадо гайвороння кружить над високими яворами і буками сусіднього личаківського цвинтаря й переразливо криче. Скісний яскравий промінь сонця перебився через гущу пожовклого листа й ще раз кинув ясне проміння на ряд могил польських оборонців Львова з 1918-того року. Це останній салют конаючій Польщі. Ледве чутно дрижить осінній вітер в телеграфних проводах і його музика зливається з ритмічними ударами копит по кам'яній дорозі, що відбиваються зловіщим звуком в мервецькій тиші. Дорогою в нашу сторону зближається невелика постать їздця. Вже виразно впадає в очі мала худа конячка, а на ній невеликий їздець, скулений, в довгій брудно-сірій шинелі, що звисає нижче стремен. Голова кругла, лице сіро-зелене, як шинеля, шия вся влізла в комір, на голові брудно-зелений шолом, на ньому з переду червона зірка. В руках держить гранату, розглядається кругом трохи скісними очима і їде дуже повільно. Сходжу з дороги до сусіднього дому і приглядаюся. Їздець переїхав — через кілька хвилин гремить вулицею колона танків — большевики займають Львів.

БОЛЬШЕВИКИ У ЛЬВОВІ

Рікою пливають до Львова большевицькі військові частини. Танки і вантажні машини займають всі площі, всі бічні вулички середмістя. Минають перші дні окупації, розчавлені воєнною машиною Москви, масами зелено-сірого вояцтва, що з такими ж змученими безвиразними лицами, про все питає, нікому не вірить і боязко мовчить. Головними вулицями женуть машини, розкидають множество пропагандивної бібули, а голосники переразливо викрикують большевицькі революційні кличі. На вулицях, тут і там гуртки цікавих прислухуються до промов большевицьких пропагандистів. Крамниці всі зачинені, але перед великими магазинами стоять чергою військові вантажні машини і робітники з поспіхом виносять і ладують все добро на вози. Найбільший рух коло текстильних магазинів в околиці міського театру. Працюють там, виносять й ладують в день і в ночі при світлі прожекторів. Кладуть звої сукна мерщій на машини, а там впрост на залізничий двірець, на вагони і на схід. Як магазин вже порожній, тоді величезні паперові плакати з портретами Леніна, Сталіна, Молотова, заступають цілу вітрину. Коло пасажу Міколяша, йде робота дуже інтензивно. Там склад віденських фортепіянів. Зносять їх і ладують вже самі червоноармійці під доглядом старшин. Ще вчора парадні магазини і багаті виставові вікна перемінюються в галерії портретів большевицьких вождів. Вже в перших днях забрано, зграбовано все, що цінне, що вартісне. На вулицях міста, порозвішувано великі відозви до всіх купців:

„Отвирати крамниці і продавати товар по нормаль-

них цінах, при чому грошевий паритет 1 рубель = 10 польських золотих.”

Вже появилися на вулицях радянські цивільні громадяни. Вони якись всі однакові. Бліді, змучені, гладко голені лица, на голові картуз з дашком до гори, на шиї вузенький шалик закриває щось в роді комірця від сорочки, виношена куртка темної барви підперіза-на ремінним поясом і чоботи. Під пахвою чорний шкіряний портфель, де всі документи і всеньке майно пересічного радянського службовика. Деколи йдуть зі своїми жінками. Жінки жвавіші, балакучі, звертають на себе увагу своїм дзвінким альтовим голо-сом. Вони все попереду, мужі за ними. Жіночі голівки округлі, з коротко стриженням волоссям, на них щось в роді сірої панчішкової шапочки, лица бліді матові з виразом кастрованого мужчини, чорний кабатик ви-соко підпнятий під шию закриває все що жіноче, на ногах чоботи. Одна спідничка каже припускати, що це жінка. Вони тягнуть своїх чоловіків чим скоріше до крамниць, щоби захопити що ще там остало.

Йду ринком і бачу, що купці відчиняють крамни-ці, треба й мені підпорядкуватися до „указу”. Бачу під ратушою ціла купа польських карабінів. Польський вояк, де стояв, кидав кріса і втікав. Зносить тепер на-род всяку зброю і складає на купи. Під мою крамни-цею вже чекають два мої помічники. Старший Ми-кола, має ключі від крамниці, побачив мене і отвирас жалюзії. Входимо до середини. Тепер сезону на на-сіння немає, заге відділ з фарбами і косметикою дба-йливо підготований. Микола — зі Синевідська, хло-пець незвичайно здібний і бистрий, ходить по крамни-ці поденерований і заглядає крізь вікна.

— Пане інженере! — нарешті відзивається до мене — Жиди мають свою міліцію й ходять там по

своїй дільниці з крісами, Поляки мають свою — я бачив як машерували, а ми не маємо нічого!

— Миколо! — кажу, не бачу щоби нам допомгла в тій ситуації наша міліція . . .

— Не вірте Полякам — каже Микола, як зачнуть нас грабувати, то чим будемо боронитися — вони мають кріси!

Вулицею рівним кроком маршує відділ цивілів з червоними кокардами й крісами на плечах. На переді, знаний у Львові комісар польської поліції.

Двері відчиняються, на поріг стає радянська громадянка, обертається до вулиці і дзвінким голосом кличе — хаді . . . хаді. За нею неохоче входить до крамниці правдоподібно її муж. В неї на голові, замість шарої плетінки, вже новенький ясно-червоний беретик, уста забарвлені карміном, а на блідому змученому обличчі перші промінчики жіночої цікавості. Вона побачила склянку кабьютку з косметикою і аж підскочила з радости.

— Ванька сматрі! викрикнула — водить пальцем по склі і все питає — „скільки стоїт?”

Микола подає ціни, а вона за кожним разом голосно сміється, показує мужеві і каже — давайте!

Входить до крамниці вояк в довгій шинелі, обличчя інтелігентне, стоїть розглядається і уважно прислухується до розмови.

Напакували наші покупці добру торбину краму, він платить, вона задоволена, підсміхається і виходять.

— Що ви люди робите? — каже вояк чистою українською мовою. Ви продаєте за копійки товар, якого в цілому Радянському Союзі не можна дістати. Він підійшов до стола, купив кілька кусників мила і вийшов.

— Ви бачили скільки Поляків машерувало? —

повертається Микола до старої теми. Оці чумарики розлізуться по цілому світі й щезнуть, а ми знову лишилося з Поляками.

— Не бійся, Микола, вони так скоро не щезнуть — а ми пакуймо цінніший товар до скриньок і ховаймо до пивниці, бо все заберуть. Ми досі продали на 4 карбованці (рублі), себто 40 золотих, а пачка цигарок „Умань” коштує 10 золотих.

Приходять покупці, але на полицях вже лише мило, паста до взуття, до зубів, котрою ніхто не інтересується і фарби. Пересиділи ми до полудня, Микола збирається йти на обід і каже — я скличу хлопців, наберемо в ринку крісів і примашерую до вас до крамниці.

В одній з бічних вуличок ринку мали синевідські хлопці, що їх звали Бойками великий гуртожиток. Жило там в трьох просторих кімнатах яких 30 хлопців, мали господиню, що їм варила їсти і всі торгували овочами. Купували в гуртівників і розносили по приватних мешканнях. Жив з ними разом і мій Микола.

Не тривало й години, а на порозі стоїть Микола з двома крісами, бо один приніс і для мене.

— Замикаймо крамницю — каже — й ходім на вулицю легіонів, там стріляють, чути крик певно б'ють наших!

Виходимо на вулицю — бачу стоять і чекають яких 20 хлопців з крісами. Стаю з Миколою на переді і машеруємо через ринок до валів, а там вулицею Сикстуською, біля головної пошти, догори. З бічної вулиці Шашкевича виходить ред. Купчинський, Микола Голубець — пристанули, дивляться і махають до нас руками. Скручуємо на вулицю Коперника і знова вертаємо до ринку. Всюди спокійно. До Жидів не шаємося.

В перших днях окупації Львова більшовиками, великі маси Жидів з Варшави, Лодзі й Кракова, втікаючи перед Німцями, залили Львів, а головно жидівські діляниці. Брак мешкань, харчів і взагалі кінечних житлових потреб, викликували насильства і заворушення. Поліційного радянського апарату ще не було, а військова влада до цих справ не вмшувалася.

Наступного дня ранком, появляються в місті військової частини, але відмінні від тих, що ми їх досі бачили. Мундири на них чисті нові, чоботи блискучі, лица повні, добре відживлювані, шапки зі синіми і червоними обвідками, переважно їздять малими вантажними машинами. Народ приглядається цікаво і перешіптується — це поліція НКВД. Вже є відомости, що розпочалися арешти. Першими — всі ентузіясти соціалістичного досягнення і їх приклонники. Виарештовують їх як „троцькістів”. На вулицях розвішують великі оголошення, щоби віддавати всяку зброю і відносити на призначені місця. Несемо з Миколою наші кріси і нам видають посвідки, що віддали.

На Руській вулиці, стрічаю директора товариства „Сільський Господар” д-ра Євгена Храпливого. Біжить задиханий з міста до свого бюро в сусідньому будинкові товариства „Дністер”.

— Що з вами, що думаєте робити — чи багато у вас осталося насіння?

— Насіння ще дещо осталося — кажу, але вони це все й так заберуть.

— Знаєте зробім так — каже Храпливий, крамниця належить до товариства „Сільський Господар”, а ви завідуючий наш службовик, може в цей спосіб вдасться нам зберегти крамницю.

Добре, кажу — лишаю в крамниці Миколу, а сам вже наступного дня сиджу в бюрі товариства. Маю

письмовий стіл, перо з ручкою, каламар, чорнило, папір, сиджу пилюю нігті — одним словом дякуючи большевикам, став урядовцем перший раз в мойому життю.

Д-р Храпливий дуже зайнятий. Він часто відвідує обласне земельне управління і має надію, що йому вдасться зберегти організацію і влучити її в радянську господарську систему. В бюрі відносини дуже привітні, всі знайомі — атмосфера свобідного, але трагічно-терпкого гумору.

— Панове! — робіть щось — пишіть, наминає д-р Храпливий, бо може прийти хтось з обласного земельного управління і заітересується нами.

Пишу про культуру цукрового буряка в західніх областях України. Пишу один день — пишу другий — на коридорі застукали чоботи і входять до нашої кімнати три радянські „товариші”. Кашкети на головах з дашками до гори — їх не здіймають, з ніким не вітаються, під пахвами портфелі, ходять по кімнаті — розглядаються. Посідали на вільних стільцях, курять цигарки і мовчки приглядаються до нас. По хвилині встають, один підійшов до мойого стола, витягнув мені з під руки аркуш записаного паперу і читає. Перечитав, кладе на стіл і каже — ну нічого.

Бере зі стола календаря „Сільський Господар” за 1939-тий рік. На верхній обкладинці, мистецько виконана постать рільника, що йде по зораній ріллі і ручно кидає зерно.

— Хіба ж це у вас прогрес? — ручно сіяти зерно, відізався „товариш” — у нас сіють тільки машиною!

— Це бачите — кажу, образок чисто символічного характеру, а у нас вже давно сіють машинами.

— То чому оцей богомаз не намалював сівалку?

— Товаришу — у вас державний знак це серп і

молот, по вашому мало би бути косярка і молот . . .

— Ну що там — кинув календаря в портфель і відійшов.

Ще хвилину походили „товариші” по кімнаті і відійшли. Всі з полегшою відітхнули, але мовчанка прикра аж болюча висіла в кімнаті і ніхто не хотів її переривати. Надійшов з міста директор Храпливий. Розказуємо, що у нас були якісь товариші, оглядали все, але не казали, хто вони й відки. Так, знаю, сказав, це начальники відділів обласного управління, — похитав сумно головою і пішов до своєї кімнати.

Минають дні, минають тижні, надходить свято жовтневої революції. Службовики всіх установ, мають приказ ставитися на вулицях в чвірки до дефіляди. Ми маємо збірку разом зі службовиками обласного земельного управління. Ранком сходимося всі на призначене місце. День ясний, морозний. Наші радянські „товариші”, прийшли враз із жінками й дітьми. Жінки в чорних куртках, голови обмотані хустками, тупотять чоботами по замерзлому камінню і терпеливо ждуть. Вони привикли до таких парад, знають що треба перестояти цілий день, заки прийде черга включитися в головний похід, і поняття часу в них не існує. Вечоріє — нарешті підсуваємося до головної вулиці і машеруємо в сторону міського театру. Там на Гетьманських Валах дерев'яна трибуна, а на ній вся большевицька знать. По середині Микита Хрущов. Переходимо і перед трибуною руки вгору, стиснені в кулак і всі кричать — „жай живе радянська влада і товариш Сталін!” Після дефіляди, похід розв'язується.

Перемерзли, змучені, голодні йдемо домів. Сумно в хаті і холодно. Опал мусимо щадити, бо купити його неможливо. Харчі вичерпуються — купити можна лише чорний хліб, але треба стояти в довгій черзі, часом

і кілька годин. Старші люди приносять зі собою стільці, ставлять в чергу, сідають і підсуваються до переду. Нас рятують від голоду знайомі підміські господині, що приносять нам все дещо молока і яєць. Під театром чорний ринок. Там в довгих подвійних рядах, стоять бувші польські урядовці і випродують, що хто може. Найдете між ними бувших високих достойників воствідства, професорів, радників, офіцерських жінок, а кожен трясеться на холоді і тримає в руках то сорочку, то цілий костюм, то черевики, жінки продають жіночу одягу, а між рядами переходить радянська публіка, оглядає, приміряє, тішиться і купує, що може.

Нині вечором в міськiм театрі йде п'єса Корнійчука „Богдан Хмельницький”. Йдемо всі — квитки дешеві — театр виповнений по береги. Багато радянської публіки і старшин червоної армії. Радянське жіноцтво вже на пів причепурене в одіж з тутешніх магазинів. Дивно вражають довгі вечірні сукні спущені по халлявках жіночих чобіт. Вдоволено проходжуються „товаришки” в довгих муслінових сукнях ясно рожевої барви і навіть не догадуються, що це жіночі нічні сорочки! На сцені Богдан Хмельницький гонить булавою Ляхів за Вислу і славословить московських послів його милости царя Олексія. По короткій перерві, куртина підноситься повільно й на сцені — синява неба й недожатий лан пшениці. Під полукіпком лежить убрана в пишно вишиті шати чорноброва дівчина зі серпом в руках, задумана, скубає цвіт румянку й ніжний голос мелодії „Гей у лузі червона калина” звучить простором — пісня така знана, така рідна, а скільки родить споминів — публіка тратить почуття трагічної дійсности — а голос зі сцени тремтить, чарує — „А ми нашу славу Україну розвеселимо” —

публіка не витримує — спонтанний оклик „Слава Україні!” — вивопнює залю, публіка гуде, тупає ногами — артистка на сцені здивовано замовкла, радянська публіка цікаво розглядається, не розуміє в чому справа, старшини позривалися з місць, стали лицем до глядачів і пильно дивляться — гамір на залі повільно втихає — дія на сцені продовжується. Ще одна відслона, і виходимо з театру змучені, з почуттям терпкої насолоди, але і майстерної облуди історичних фактів, й обиди національної гідності.

Наступного дня ми знову при столиках у бюрі нашої установи. Тяжко й неохоче йде праця. Всі ще живо коментують вчорашню театральну виставу.

До кімнати вбігає Микола, трохи переляканий і каже, що до нього прийшли два „товариші” і питають де власник крамниці. Приходимо з Миколою, і бачу сидять в моїй бічній крамничній кімнатці два „товариші” з чорними портфелями на колінах, і спокійно курять цигарки. Підходжу до них і кажу, що я є власник крамниці. Оглядають мене уважно.

— От і ви тепер вже не власник — каже один до мене, і дивіться, щоби більше до крамниці не заходили — а то посадимо!

Підходжу до касового столика, щоби забрати біжучу готівку . . .

— Лишіть! — це вже не ваше — заговорили оба враз.

Вдягаю зимове пальто і хочу виходити — а один „товариш” стягає пальто з мене, вішає на гачок і спокійним й переконуючим тоном, немов би пояснював вчення Маркса-Леніна, навчас:

— Бачите — ми мусимо призначити когось для завідування крамницею, а йому ваше пальто приготується.

З капелюхом в руках, без плаща, зимовою порою я вийшов з крамниці на вулицю і вже більше туди не вернувся.

Нині з'їзд агрономів з цілої львівської області. Сходимося всі в бувшій Рільничій Палаті, де зараз міститься обласне земельне управління. Приходимо точно на год. 8 ранку і ждемо на коридорі. Всюди тиша, пусто, двері до бічних кімнат замкнені. Великі вікна з коридору виходять на подвіря, а там по середині городчик зі замерзлими цвітами. Побіч статуя Богоматері в мережі водного фонтану, що прискає тонкими струями води вгору, й паде у кам'яне підніжжя. В коротці зривається в кімнатах рух — гамір. Двері отвараються і на коридор вибігають „товариші” в сорочках, з рушниками в руках, і спішно йдуть до фонтана, миються, подають собі з рук до рук малий кусок мила, порскають водою, обтираються й перемерзлі, вертаються до кімнат. За ними підходять інші, а ми приглядаємося через вікна й здогадуємося, що це агрономи, що з'їхалися зі всіх районів львівської області. Отворилися двері головної залі, і нас кличуть входити до середини. Сідаємо в один ряд, і дещо збентежені дивимося на протилежний довгий стіл, за котрим засіли представники області й земельного управління. На бічну провізоричну сцену, виходять чотири співаки, й бадьоро зачинають співати московською мовою большевицьку пісню, котрої кожна стрічка кінчиться заспівом „Москва моя, ти самая родімая.” Співають з насолодою, їх виразно семітські лиця блищать задоволенням, стараються виразно вимовляти московські слова, довго затягають — „Москва моя”, аж помітно, як голова земельного управління з несмаком на лиці крутиться на стільці, а ми сумно, тупим зором дивимося перед себе. Нарешті пісня кінчиться, виби-

рають президію, а до почесної входить обов'язково тов. Сталін. Голова земельного обласного управління читає доповідь. Тема — досягнення радянської рільничої техніки, передовість колгоспної системи, провідна роль комуністичної партії в радянському рільництві — ну і п'ятнування назадицького консерватизму й низького рівня рільничої культури на землях бувшої панської Польщі. Після доповіді, забирають голос радянські районні агрономи, що вже примістилися по наших повітових осередках. Всі вони, йдучи за думками головного промовця, критикують і осуджують все, що бачили в своїх районах, і вказують на нас, як головних спричинників жалюгідного стану трудящих села. Сидимо як на лаві оскаржених і мовчки слухаємо. Пригадую собі різку промову агронома району Турка над Стриєм. Він прямо назвав нас шкідниками, бо ми мовляв — не використали теренів турчанського підгір'я для культури винограду — другий Крим можна було створити на північних схилах Карпат — кричав „товариш”, а південну сторону засадити кущами кавказького чаю. Агроном брідського району дуже дивувався, що ніде не стрічав культури динь і гарбузів. Він довго переконував нас, яке велике значення має цей гарбузовий рід для прокормлення трудящих й оскаржував нас в занедбанні справи. Після його промови я заворушився, хочу підняти руку і забрати голос — але д-р Храпливий вхопив мене непомітно за рукав і стягнув в долину. Справа в цьому, що безпосередньо перед війною, ми заклали десятиморгову плянтацію угорських кавунів на більшому земельному господарстві під Львовом. Властителем маєтку був д-р Тавбе, Жид, адвокат, людина багата, незвичайно культурна, мій добрий знайомий. Як рільник-аматор, був сталим моїм покупцем і я намовив його на таку

культуру. На протязі чотирьох років плянтації, тільки одного року вдалося ледве покрити кошти праці. Але годі — я зрозумів що треба мовчати, й ніхто з нас вже не пробував спростовувати закиди, себе боронити, бо це була би явна „контрреволюція”. Ще кінцеве слово голови і зібрання закривають.

Зміст і перебіг нарад, відношення до нас, поділяли так пригноблююче, що праця в установі майже припинилася. Одного дня приходить д-р Храпливий поденерований і заповідає, що на жаль мусить нас попрощати. Розказує, що нині голова земельного управління не хотів взагалі з ним вітатися, тільки подав йому найновіше число „Правди”, де червоним олівцем була зачкрнена стаття, призначена установі „Сільський Господар”. Стаття витримана в тоні погромницьким — мовляв, вже найвищий час покінчити з націоналістами, що заложили собі гніздо у львівській установі „Сільський Господар” і під головством знаного ундівського діяча Храпливого ведуть свою роботу. Справа ясна, наша установа скінчена. Збирає д-р Храпливий свої документи, записки, пращається і відходить. За ним відходить ще дехто, а лишається нас кількох агрономів і адміністраційний апарат.

Двері відчиняються і до кімнати входить несміло, висока постать радянського громадянина. На обличчі добродушна усмішка, на голові шкіряна шапка з наушниками, пальто з коміром який колись міг бути кожушаний, барва пальта невиразна, могла бути колись чорна, або темно синя, зараз сіро-руда. На ногах сукняні валянки, під пахвою портфел, ступає м'яко й шелестить по паркетах — підходить до мого столика.

— А чи це буде установа „Сільський Господар”?
— питає.

— Так! — кажу.

— Я — продовжує незнайомий, начальник міжобласної контори сортнасія — овоч, яка має перебрати вашу установу і приміститися у ваших кімнатах, — а хто ви такий будете?

— Я — агроном, працівник установи, називаюся Попович . . .

— О! — Попович — моє прізвище Дяченко, це якраз підходить.

Веду нашого нового начальника до директорської кімнати, представляю службовикам, а він здіймає шапку, розмотує зі шиї довгенький вузький шалик, сів за столом і розглядається.

В кімнатах заворушилося, кожний хапає то за пляшку, то за інше начиння і біжить на коридор.

— Що це там у вас діється? — питає Дяченко.

Звичайно в полудняшну пору — пояснюю Дяченкові, жінки з підміських сіл приносять нам молоко.

— Молоко! — викрикнув — може би і для мене там ще оталося?

Зараз митнулися наші жінки і ставлять Дяченкові на стіл повну пляшку молока. Він виймає з портфеля кусок чорного хліба, їсть, запиває молоком і помітно задоволений про все випитує.

— Що воно таке цей ваш „Сільський Господар“? — питає, чіми коштами удержувався і що ми дійсно робимо?

Пояснюємо, розказуємо, він слухає киває головою і мовчить.

— Знаєте — нарешті відізався, якби ви, розказували оце все молодим нашим людям, вони вас ніяк не розуміли би, але я пригадую собі ще дещо з часів до революції і це що ви розказуєте підходить до наших дореволюційних земств.

Цього дня Дяченко казав всім йти додому, а на наступний день принести свої особисті документи.

— Товаришу начальник! — питаю, а як там у вас з квартирою — чи маєте якийсь мешкання?

— Мешкання? — от один стіл, до нього присунемо другий, під голову портфель, накритися пальтом — от і мешкання.

Кімнати вже опустіли — Дяченко оглянувся кругом і поклепавав мене по плечу.

— Знаєш — якби ти повернув з Далекого Сходу так як я, ти знав би що таке ці ваші кімнати.

— Та хіба ви були тепер на Далекому Сході? — питаю.

— В армії був, самураїв бив, от недавно відпустили.

— Цікаво — кажу, ми про війну з Японцями нічого не знаємо.

— Краще не питай, а скажи де можна купити сорочку?

Підемо кажу завтра на базар, купимо сорочку і може ще дещо, не журіться.

Йду додому й міркую собі, — які вони бідні ці наші радянські люди. Яка привітна і щира людина оцей Дяченко. Він зовсім не подібний до агрономів, що я їх пізнав на зібранню. Видно, що є між ними люди, з котрими можна буде працювати — але чи він, такий дуже наш, потрапить вдержатися на своїй позиції? Боюся — він надто щирий, безпосередній і відчувається, що він наш.

Наступного дня Дяченко перевіряє особисті документи службовиків. Підходимо чергою й презентуємо наші свідоцтва. Є там дипломи чеської політехніки, віденської, польської — Дяченко цікаво розглядає, киває головою...

— Я й не думав, що між вами такий вчений народ — відізався.

Закінчив перевірку, кивнув на мене, вдягаємо плащі і виходимо на вулицю. Двері протилежньої Успенської Церкви широко розтворені; народ гурмою то входить, то виходить.

— Хіба ж це у вас і старі і молоді ходять до церкви? — питає Дяченко.

— Ходять кажу, бо ця церква у нас велика святиня, велика пам'ятка. Її збудувало Ставропігійське Брацтво, це саме ці львівські братчики, що заложили першу на цілому Сході Європи слав'янсько-українську друкарню. Тут наш Федорович видрукував першу на всій Україні богослужбну книгу ще в половині 16-го століття. Московські дяки, ще довго шкрябали гусячими перами, як ми мали вже у Львові свою друкарню.

Минаємо ринок, підходимо під римо-католицьку катедру. Дяченко обходить кругом, оглядає, а на мурі висять гарматні кулі, а під ними напис латинською мовою „турецька облога”.

— Фальшують Поляки історію, це облога Хмельницького — пояснюю, зрештою хіба ж Москалі не фальшують?

— Як, думаєте, фальшують? — каже Дяченко, у нас Хмельницького дуже уважають!

— Так, кажу — але хіба ж ви читали у ваших історичних виданнях, що Виговський розбив Москалів і вигнав їх аж під Москву?

Похилив голову Дяченко, задумався і мовчки йдемо. Вийшли ми на Гетьманські Вали.

— От і пам'ятник Хмельницькому!

— Ні — кажу, це польський король Собеский — його дійсно можна назвати українським козаком на

польському троні. Були з ним під Віднем і наші козаки, але ледве чи ваша історія про це згадує.

Минаємо міський театр, а там на тилу ціла торговиця. Стоять рядами заможні колись пані і панове і випродують рештки майна, головно — одяг. Дяченко оглядає, приміряє, мацає, пакує в портфель, решту під пахву і поволи вертаємо до установи.

Достойно, дзвінко і протяжно вибиває вежа ратуші шосту годину ночі. Тяжкі чорні хмари, оловом лежать на горі Данила й чіпляються гострих верхів костела Кармелітів. Струнко — з молодечею легкістю стріляє в пільму ночі найстарша у Львові вежа Корнякта на Успенській Церкві. Легенький морозний вітрець трусить з чорного небозводу срібний пилкок снігу. Вібрують, мерехтять свавільно сніжинки в світлі газових ліхтарів, падають спокійно і білим килимом криють замучену, гарматами й танками розбиту нашу землю, на нічний сон.

Минуло ще кілька днів на оглядинах Львова і на базарах, бо Дяченко купував ще одяги для жінки й для сина, що живуть в Києві.

Одного дня читає Дяченко письма, що дістав з київської централі.

— Товаришу! — вони хочуть, щоби їм подати інвентар наявного насіння з цілої львівської області — і то негайно. Як це зробимо?

— Справа проста — кажу, львівські насінні склади я знаю, зажадаємо від них інвентарних виказів, а в районах я теж орієнтуюся що й де може бути, зробимо зіставлення і готове.

— Добре — каже Дяченко, але це буде задовго тривати, бо я мав подати їм списки зараз в перших днях — ходім особисто по магазинах, зробимо за-

писки на місцях так, щоби ще нині можна було виготовити зіставлення.

Йдемо до польських рільничо-торговельних синдикатів, до жидівських магазинів, всюди маю знайомих, обслуговують нас скоро, випитують що з ними буде, коли уряд перебирає підприємство і нарешті вертаємо до установи з досить точним зіставленням. Відносно районів, то знаю де розміщені деякі плянтації, яка їх продукційна спроможність — а решта можна буде скомбінувати. Зараз кличе Дяченко секретарку з машинкою до свого кабінету, диктує звіт доповідки, я підсуваю йому потрібний матеріал, працюємо до пізньої ночі, але звіт доповідки нарешті готове. Дяченко вдоволений, ходить по кімнаті, тішиться що все пішло так справно.

Завтра вибори — день вільний від праці. Всі йдемо голосувати на кандидатів до Верховної Ради СРСР. Вже врано стукають до дверей управителі домів і заповідають, що всі обов'язково мусять брати участь в голосуванні. В пізніших годинах заходять міліціонери до домів, перевіряють чи всі жителі вийшли, а німечних або старців садовлять на машини і відвозять до виборчих пунктів. Йде народ до виборчих урн, дають йому в руки картки зі списками кандидатів, котрих він не бачив і не знає, пхають за ширму і кажуть кидати до скринки. Наступного дня „Радянська Україна” на першій сторінці з тріумфом подає: „Трудящі Західньої України, з ентузіазмом віддали 99% голосів на кандидатів партії”.

Посумнів наш Дяченко. Видно недобрі для нього чутки ходять в обласному управлінні. Агроном Фукс, тутешній комуніст, тепер око і вухо земельного управління в персональних справах, натякнув одному з наших, що Дяченко довго не залишиться на

своїй позиції, а цілу установу переформують і перенесуть на інше приміщення.

Пишемо автобіографії. Присланий з обласного управління політрук, пороздавав чисті аркуші паперу, каже писати — сів і чекає. Треба подати соціально походження і перебіг життя від дитинства аж до сі. Справа автобіографії дуже складна і дразлива. Майже кожний з нас, — бувший старшина української армії, був на протибольшевицькому фронті, в полоні і на еміграції. Комбінуємо як хто може — аж голова крутиться. Нарешті написали — віддаємо аркуші, політрук пакує до портфеля і відходить.

— Пам'ятайте товариші що написали — упоминає Дяченко, а найкраще залишіть собі копії, вони вам придадуться.

Одного дня приходить Дяченко з обласного управління але чомусь сумний, занепокоєний і подає мені адресу куди має перебраться наша установа. Ідемо оглядати кімнати, що їх для нас приготують, бо найдалше до трьох днів мусимо туди перенестися.

— Знаєте товаришу — боюся, щоби мене не зняли з посади й не вислали цим разом на фінляндський фронт — відзивається Дяченко.

Оглядаємо кімнати, їх чотири, вони просторі, вікна виходять в сторону ринку. Вертаємо, а наступні два дні призначені для перевезення інвентаря і влаштування бюрових кімнат.

Не судилося Дяченкові працювати з нами в новому приміщенні. Його відкликали до Києва, ще заки ми перенеслися.

Вже першого дня на новому приміщенні, в полудневну перерву, входить до кімнати радянський чоловік, невеликого росту, в чорному сукняному плащі з двома рядами блискучих гудзиків, комір тісно підпня-

тий під шию, гладко виголоне обличчя й карк зі задку на пальців три, на голові твердий чорний кашкет з лискучим дашком, під пахвою портфель, випрямився, голова до гори, став серед кімнати й дещо скригучим голосом:

— Чи це буде контора сорт-насіння-овоч?

— Так! — відказуємо.

— То чому не повісите таблиці з написом! — кричав шорстко московською мовою.

Йде до дальших кімнат, оглядає, сів за письмовий стіл і не здіймаючи кашкета заповідає терпким голосом:

— Я називаюся Віктор Попов і буду тепер вашим начальником. Можете йти додому, а завтра принесіть ваші особисті документи, котрі буду провіряти.

Сходимо надолину, а на вулиці перед брамою стоїть особове авто, а за керівницею шофер — очевидно жде на когось. Підходжу ближче і бачу, що шофер тутешній.

— На кого ви ждете? — чи можна знати — питаю.

— Та хіба ж я знаю на кого — неохоче відповідає польською мовою, та на цього Москаля в чорному плащі, що пішов на гору. Казав, щоби на нього чекати, — я його вчора вночі привіз з Києва.

— То ви були в Києві! — цікаво як там живуть люди?

— Най Бог боронить! — краще не питайте — якби не взяв зі собою кавалок хліба, то вмер би з голоду. Нічого ніде не купите. Я відшукав його квартиру вже пізно вечером. Отвираю двері, а він з жінкою і двома хлопцями в одній кімнаті. Вона гріла щось на прімусі, а він сидів коло малої залізної печі, запхав в дверцята горщик з квасолею і так варив. Я приніс

собі з воза накривало, постелив на підлозі і так переспав до рана. Вранці ми виїхали через Житомир, Рівне до Львова. В Рівному я задержав машину, бо треба відпочати й поспідати. Йду до ресторану а вони за мною, входимо, сідаємо при столі, а побіч буфет і кілька ковбас висить на кілках. Побачили їх хлопці і в крик:

— Мамо — ковбаса! — кинулися до буфету — а він, так як завстидався, покричав на хлопців і вони сіли.

Ми перекусили й поїхали до Львова. Тепер обласна управа приділила мій віз для його обслуги — значить він мусить бути якась важна партійна особа.

Поява нового начальника, його зовнішній вигляд, непривітна поведінка зробили відріжаюче враження. Наступного дня декотрі з наших агрономів взагалі не явилися. Осталось ще нас трьох, кілька пань адміністраційного апарату і секретарка. Підходимо до начальника з нашими документами, він переглядає і з місця звільняє одного по другім. Підходжу я — він підсміхнувся хитро й каже:

— Ми знаємо, що ти комерсант-спекулянт, але своє діло знаєш, оставайся — „нада ізпользувать”. — А може ти ще когось знаєш, що обізнаний з насінною справою, то хай зголоситься до нас а ми оформимо на працю.

— Добре, кажу — але відразу знаю, що між нашими ледви чи ще хто знайдеться, бо всі мої знайомі подалися на Захід, або туди вибираються.

Мав я доброго знайомого і приятеля, купця збіжевої біржі у Львові Жида І. Земеля. Була це людина незвичайно культурна, а українською мовою говорив він зовсім поправно. Я зарекомендував його начальникові і його сейчас прийнято. За рекомендацією Зе-

меля, прийнято ще одного службовика, Жида Я. Гольдберга. Був це иоловік дещо старший, інтелігентний, правдоподібно землевласник з Волині, що вивтікав між львівських Жидів. Говорив чистою українською мовою зі східнім акцентом. По кількох днях приїхав з Києва радянський агроном також Жид Й. Кавфман, а за ним ще один „товариш” з Києва, на посаду головного книговода, котру досі займала наша пані Віра, яку тепер звуть Віра Олександрівна.° Всі ми говоримо українською мовою і між нами відносини дуже поправні. Лише один Попов калічить мову, але зазначає, що він Українець і добре знає мову, тільки ми говоримо погаличанськи. Він кличе мене часто і випитує скільки і які сорти продавалося в сезоні, скільки робітників потреба до обслуги, подаю йому інформації і питаю — як властиво буде з насінням, бо ми маємо лише рештки, що осталися з минулого року, а що буде з цінником на 1940-вий рік, що з опакуванням? — немає прецінь куска паперу. Приношу з дому цінники насіння заграничних фірм німецьких, данських, голландських, вони всі розкішно видані, ілюстровані, данські цінники в трьох мовах, данській, німецькій, французькій — Попов оглядає й не може вийти з дива, нарешті опам'ятався, підніс голову догори й крикнув:

— А ви думаєте, що у нас такого немає, — є, в Москві!

Кавфман укладає плян для розміщення насінних плянтацій у львівській області. Молодий, пристійний, присівся до нашої гарненької секретарки й шепче їй щось вуха. Чую:

— Товаришко Дозю!* — я куплю два квитки в кіно — підемо?

---

*) Віра Дзерович, замужня Соболта.

*) Дозя Клюфас, замужня Савицька.

— Добре, добре, тов. Кавфман каже Дозя, — купіть собі квиток на нині, а мені на завтра . . .

Підходить до мене Земель і по старому звичаю звертається:

— Пане інженере! — в Яричеві під Львовом, фірма Рідель мала свої плянтації столового буряка. Там повинен бути бодай вагон насіння — скажіть начальникови, щоби дав доручення, а ми заберемо.

Переповідаю, а Попов сердиться і доручення дати не може, бо насіння належить до району, а як районний партійний комітет добровільно не продасть. то ми нічого не зробимо.

— Дивно — кажу, та котрий район вам добровільно продасть, та ще по державній ціні, коли на місці може продати вдсятеро дорожче? Яка ж ми нарешті міжобласна контора коли маємо чекати аж нам добровільно продадуть — в такий спосіб ми ніколи не дістанемо насіння!

— Слухай, Попович! — каже Попов, хочеш то йди зі мною на нараду до обласного управління і скажи їм це саме, що ти мені говорив — тільки уважай, ти ще не знаєш нашої грамоти — осторожно, бо посадять.

Виходжу з кімнати начальника, розказую мою розмову — слухають Земель, Гольдберг, Кавфман підсміхається й каже — не знаєте нашої системи а Гольдберг спокійно докинув:

— Товаришу Попович! — лишіть їх в спокою, у них так є, ну — що можна зробити . . .

Приїхала комісія з самої Москви перевіряти нашу насінну господарку. Приїхали два „товариші” в довгих міських пальтах, костюми на них виглядають, що колись були навіть досить приличні, тепер старенькі, виношені і старанно попідшивані на колі-

нах й ліктях, на головах капелюхи — ознака, що це люди столичні, перед ними розступаються, їх здоровлять. Зайшли до кімнати начальника, довго конферують, нарешті повбиралися й виходять. Попов кличе мене, сходимо надолину до машини й кажуть їхати до магазинів бувшого польського рільничого синдикату на головному дворці, де тепер склад всего зведеного насіння. Магазин майже порожній, а в одному куті рівненько зложені 12 мішків насіння білої конюшини. Підійшли товариші до мішків, мацають оглядають, штуркають щупальцем і враз один викрикнув:

Конюшина — біла конюшина! — а чи немає у вас більше такого насіння?

— Ні кажу — це все.

Йдемо до машини і з поворотом їдемо до установи. „Товариші” веселі, бо видно насіння білої конюшини було їм дуже потрібне. Приїхали — розбираються в кімнаті начальника, а один виходить, каже секретарці заложити папір на машинку а сам ходить замашистим кроком по кімнаті. Заложила п. Дозя папір, поклала пальці на машинку і чекає. Враз „товариш” витарабанив московською мовою довжелезне речення, а п. Дозя не пише — чекає, диктує слідує — глянув на машинку:

— Чому не пишете? — питає.

— Тобаришу — каже Дозя, пам'ятайте, що ви не в Москві, ви у Львові, а в нас урядова мова українська — я московської мови не знаю.

Настала прикра тишина, я підсміхнувся, запхав голову в папери і вдаю, що не чую. Кавфман шукає чогось пильно в шухляді, „товариш” обернувся до дверей і вийшов до кімнати начальника. За хвилину, вони повбиралися і враз з Поповим, без слова якоїсь

зауваги, зійшли надолину до машини і від'їхали. Ми вже більше „товаришів” з Москви не бачили, лише наступного дня, Попов казав заладувати 12 мішків конюшини і вислати для московського елеватора. Забрала Москва послідні мішки насіння, а нам не вільно було купити фунта насіння столового буряка з Яричева під Львовом.

Зима добігає кінця. Зголошуються до нас за приділами насіння новозорганізовані городничі трести, завідуючі міських парків, подають довгі списки — я складаю замовлення до папки і всім обіцяю, що все буде виконане. Попов впевняє, що Київ надішле все потрібне — зрештою він сам туди поїде і все полагодить.

Одного дня ранком, входить до бюрової кімнати висока худа постать радянського „товариша”. На голові у нього сива бараняча папаха, зелено-оливкової барви обличча обсіпане веснянками, волосся рудаво-попелясте, заріст рідкий, рудавий, вік — тяжко означити. На ньому бавовняна шита фуфайка зеленуватого кольору підперезана ременем, такі ж штани впущені в гумові чоботи з високими сукняними халявами. Став серед кімнати з широко розставленими ногами, кивається і прикрий горілчаний сморід тхне з цілої його постаті. Хоча година рання, але „товариш” таки добре підхмелений. Розглядається кругом і питає московською мовою:

— А де ваш Попов?

— Ще рано кажу — ще не прийшов.

— Ага! — сердито відіззався незнайомий — значить спить сволоч . . .

Підсуваю йому крісло і прошу сідати — він дивиться на мене і питає:

— А ти хто такий тут будеш?

— Агроном міжобласної контори — відповідаю.

— О агроном! — а ти знаєш, що таке у нас агроном? — агроном у нас всім завідує, його всі уважають, його бояться а ти ходиш по кімнаті якби боявся муху зігнати, — певно хочеш самостійної України — ти певно вижидаєш Петлюри!

— Петлюра — кажу, не живе, Україна — самостійна, чого мені вижидати.

— От і хитрий ти . . .

Двері відчинилися і увійшов Попов — здрастуй Вітя!

Попов зорієнтувався в ситуації, отвирас двері своєї кімнати, пхає туди товариша і весело входять — слухай Вітя! — чуєш, — морду наб'ю як не даси насіння, розумієш . . . зачулося і двері зачинилися.

Ми опісля довідалися, що це бувший тракторист з колгоспу під Харковом, де він працював разом з Поповим. Тепер призначили його завідуючим насінної контори в Рівному і він приїхав по приділ насіння.

Зближається весна, покупців зголошується чим далі тим більше, а насіння з Києва немає. Вибирається Попов до Києва і обіцяє привезти все, що потрібне, разом з цінниками київської контори і найновішими працями по вирощуванню насіння знаного вченого Мічуріна.

Посумнів наш Львів. Пусткою світять колись багаті магазини. Тут і там перед крамницями з хлібом довгі черги голодних людей. Перебігають вулицями люди, з блідими переляканими лицами. Ніхто нікого не здоровить, не вітається, не стає на розмову. Ночами під'їздять поліційні машини під дома і на підставі виготовлених списків, виарештовують цілі родини, і ввозять на двірць до товарових вагонів. Ранком довгий

поїзд від'їздить на Далекий Схід. Спорожнені мешкання займає біднота зі Сходу. Настрій тривожний, ніхто не певний завтрішнього дня. В нашій установі, між робітниками загальне пригноблення. Ці зі Сходу мовчазні, виминають розмови на тему тутешніх відносин.

Приїздить Попов з Києва, але сумний, неохоче відповідає на запити. Про якісь цінники, або твори Мічурина — немає мови.

— Як справа з насінням? — питаю.

— Щось дістанемо — каже, але дуже мало, краще не питай — сидить же в київському елеваторі Москва і забирає що може — розумієш?

Через кілька днів ми дістали з Києва пів вагона насіння динь і гарбузів — це все.

Була на передмістю Львова в дільниці Снопків, рілничко-господарська школа, тільки для дівчат. Проврадили школу польські сестри чину Кармелітів, а приймали туди лише дочок польських шляхтичів — землевласників. До школи належала більша земельна посілість для практичного навчання у всіх ділянках сільського господарства. Була це не лише рілничка школа, але твердиня польського католицького шовінізму. Одного дня приходить до нашого бюро сестра кармелітанка і її спрямовують до мене. Прошу сідати, а вона подає мені довгий список насіння якого потребує їх школа для весняних засівів. Список виготовлений ручним письмом, дуже старанно в чисто московській мові. Деякі назви сортів в московській термінології мені навіть незрозумілі — читаю і досада бере мене, аж відразу до цієї гіпокритки зі спущеними до долу очима, зі щільно затисненими пристрасними губами пухкого, рум'яного обличчя. Дивлюся на Хрест з Розп'яттям на її грудях і думаю — що ви спільного

мали і маєте з цим Назарейцем? — ви, що віками жили працею і потом нашого народу й не хотіли знати ані його мови ані письма, а тепер московська мова безбожного наїздника, що докорінно заперечує рацію вашого існування, так вам відразу припала до вподоби. Приглядаюся до письма і зовсім відружово кинув на стіл і кажу:

— Не розумію що ви понаписували, напишіть українською мовою!

Встала ображена і без слова відійшла.

Минуло ще кілька днів. Прийшов Попов з мітингу що відбувся в обласнім партійнім комітеті і кличе мене до своєї кімнати.

— Слухай Попович! — каже, ти не можеш довше працювати з нами, а то замкнуть тебе й мене разом з тобою. Мені закидають, що я держу у себе націоналіста, петлюрівського старшину, спекулянта, ворога народу, тобі найкраще виїхати зі Львова. От я дам тобі призначення на завідуючого насінного магазину в Раві Руській — хочеш?

Воно все впало на мене так несподівано, що я ніяк не міг відразу рішитися на виїзд зі Львова.

— Товаришу начальник — кажу, у мене родина, у мене мешкання . . .

— Як хочеш — каже Попов, в кожному разі прошу залишити контору — подає мені руку і я змушений відійти.

Йду вулицею додому і міркую — до Рави Руської — не такий вже злий чоловік цей Попов. Равським повітом переходить демаркаційна границя між більшовиками і Німцями — значить, він спрямовує мене в той бік, але як залишити Львів, мешкання, може так зле не буде. Відвожу дитину на село до родини, а сам шукаю іншої праці.

Одного вечора, стукає до дверей міліціонер і подає мені візвання явитися на станиці міліції о год. 11-тій ночі. Станиця містилася в одній з міських шкіл. Приходжу й мене ведуть до великої напів притемненої залі. Посередині стіл, а за столом сидять чотири ще дуже молоді старшини НКВД, і живо розмовляють московською мовою. Підходжу ближче до стола, а вони не звертають на мене уваги, — стою, чекаю, на-решті кажу:

— Я дістав візвання зголоситися . . .

Один молодик звернув голову в мою сторону:

— Як називаєшся? — питає.

Подаю прізвище, а він виймає з папки аркуш тонкого, щось в роді туалетного паперу, що записаний густим машиновим письмом — подає мені:

— Підпиши! — каже.

Беру папір, намагаюся відчитати, але папір тонкий, сірий, світло слабе, мова в московському урядовому шаблоні, віддаю папір й кажу, що нічого не розумію і не можу підписувати.

— Не розумієш? — то ми тобі скажемо — ти во-рог народу, мусиш опустити Львів до десяти днів і не можеш посилитися ближче, як у віддалі 100 км. від Львова — тепер розумієш? — підписуй!

Тримаю папір в руках і думаю, що робити — 100 км. від Львова не така біда, а не підпишу, то з місця замкнуть. Підписую і кладу папір на стіл.

— А тепер давай пашпорт!

Взяли, вписали відповідну замітку і до побачення.

Маємо у Львові двох наших депутатів до Верховної Ради ССРСР. Є ними д-р Маріян Панчишин і академік проф. д-р Кирило Студинський. Великі плакати з їх портретами видніють по цілому місті. Вони беруть участь у всіх офіційних парадах, виголошують патрі-

отичні промови на радянський лад, деякі наші громадяни ними гордяться, Поляки й Жиди нам завидують. Професора Студинського особисто знаю. Він навіть якийсь далекий свояк — може би піти до нього, і просити інтервенції. Якби так дістати від нього поручаюче письмо і принести цим молодим енкаведистам, вони певне інакше заговорили би до мене. Так собі думаю і йду до будинку львівського університету, бо там найлегше стрінуть проф. Студинського. Входжу на коридор й бачу знайомого мені проф. Василя Сімовича. Побачив мене, підходить, вітається весело й питає в якій я справі?

— Хочу записатися на студії української мови й літератури — відповідаю.

— О! — знаменито, це мені подобається!

Професор тішиться, а я бачу, що зайшла досить незручна ситуація, бо професор мені повірив — прошу вибачення, розказую йому в чому справа і прошу щоби поміг мені стрінутися зі Студинським.

Посумнів професор, бере мене під руку і мовчки йдемо коридором, отвирає бічні двері і впроваджує до кабінету проф. Студинського.

За широким письмовим столом, похилений над купою паперів, змучений, постарілий сидить професор. Підвів голову, побачив мене і пізнав. Підсміхнувся гірко, вимушено, просить підійти ближче, й вітається майже по фамілійному.

— Певно якісь клопоти — каже, чим же я можу допомогти?

Розказую мої пригоди — він слухає, взяв голову в обидві долоні і повторяє:

— Що вони роблять з нашими людьми — що вони роблять — зі всіх сторін скарги і скарги, ну що ж, напишу до команди міліції — прошу сідати.

Виймає професор аркуш паперу й пише ручно довгого листа. Написав, подає мені — дивлюся а це урядовий бланк з надписом у всіх мовах Радянського Союзу. На самій горі найгрубший шрифт московською мовою, — „Депутат до Верховного Союета СССР” — ім'я і прізвище й усі титули професора, нижче меншим шрифтом це саме українською мовою, а потім всіми іншими мовами Радянського Союзу. Надпись займає майже пів сторінки, решту записав професор. Складаю старанно папір, ховаю до кишені, дякую і щоби не забирати більше часу виходжу. Йду впрост на станицю міліції. На входових дверях будинку, висить великий плакат — портрет Студинського.

Видно його тут шанують і він щось значить — так собі думаю й певний себе йду впрост до кімнати начальника. Сидять там два молоді лейтенанти і пізнаю, що це ті самі, з котрими я мав нагоду познайомитися. Подаю письмо — оглядають його осторожно, один бере й читає — скривився . . .

— Що цей твій „Студзінський” понаписував? — нічого не розумію — каже московською мовою, відає мені письмо — на читай!

Читаю, а він бере мені з рук письмо й каже:

— Скажи своєму „Студзінському”, щоби не мішався в несвої справи, а сам дивися, щоби тебе у Львові не було!

Була в селі Бережниці стрийського повіту, середня рільнична школа. Управителем школи був мій добрий приятель інж. Евген Брилинський. Село Бережниця віддалене від Львова приблизно 100 км., якраз було би добре для мене туди пересилитися. Одного дня їду до Бережниці, стрічаю в школі Брилинського й прошу прийняти мене в склад учителів, бо я зараз без праці і радо хотів би перенестися зі Львова. Бри-

линський втішився, бо йому потрібно учителів, сердечно мене приймає, показує мені шкільне приміщення, гуртожиток для студентів, бібліотеку, спільну учительську харчівню і просить переночувати, а завтра ранком він зголосить в сільраді мій приїзд і я можу у них залишитися. Наступного дня ранком, бере Брилинський мою паспортну книжку, щоби приголосити мене до громади і відзодить. В недовзі вертає, віддає мені паспорт і каже, що дуже жалусь, але сільрада відмовилася прийняти мене до громади, бо в моєму паспорті є замітка яка п'ятнує мене ворогом народу. Розказую Брилинському свої пригоди, він слухає й звертає увагу, що моя справа погана і він дуже сумнівається, чи мені вдасться денебудь в околиці Львова поселитися. Радить, дискретно, шукати можливости передістатися на німецьку сторону, бо скорше чи пізнійше мене чекає депортація. Пращаємося сердечно і я вертаю до Львова.

Урядусь в Перемишлі большевицько-німецька комісія і як хто може виказатися, що приналежний до місцевости по той бік демаркаційної лінії, той дістає дозвіл на переїзд на захід. Треба конечно видістати відповідний документ. Мої знайомі Жиди обіцяють мені допомогти — вони знають, що між Жидами утікачами з Варшави, Кракова, є такі, що мають польські урядові бланкети, печатки і такі справи полагоджують. Мушу однак почекати кілька днів. Пересиджувати в мешканні тітки денною порою небезпечно, бо звертаю на себе увагу, а управитель дому вже интересується, хто це приходить, хто ночує. Ще одну ніч переночую, але на наступну мушу шукати іншого місця. Тимчасом, щоби не показуватися людям на очі, йду до стрийського парку, сідаю на лавку і відпочиваю.

Весна наша соняшна, завітчана, смутком вгорне-

на, маревом насильства, нужди, безнадії вкрита. Грядки тюльпанів манять своїм статечним цвітом, що боязко розхилиє платки й тремтить з відчаю. Білий нарциз жалібно відвертає очі. Стара верба похилена над ставком має зелені буйні коси в мутній воді і плаче. Вона пригадує собі юрбу розбавлених веселих хлопчаків, що бігли побіч неї — туди на площу Сокола Батька. Була тоді теж весна, соняшна, розсміяна, безжурна. Пахощі цвіту, спів пташні, рожевих мрій буйної молодости сповнені груди — а як воно недавно було, здається сліди ще не затерті, — а тепер . . .

Кожного дня ранком, виходжу непомітно з мешкання добрих людей, що прийняли мене на нічліг, і біжу до Жидів, що мають виготовити мені документи. Одного дня, дають мені посвідку, яка стверджує, що я урядовець польського міністерства суспільної опіки, замешкалий в Варшаві, а тимчасово відряджений в службових справах до Львова. Даю за документ досить поважну суму й їду на село забрати дитину й деякі конечні речі, щоби чимскоріше дістатися до Перемишля. Нарешті їдемо поїздом, і кожна хвилина тягнеться в безконечність. Я рішений при можливій провірці паспортів, сказати що не маю, бо згубив. Приїздимо до Перемишля без перевірки. В місті багато таких як ми, що вже довго чекають, щоби дістатися до переселенчої комісії. Довідуємося, що сьогодні комісія не урядує. Маю адресу і поручаючого листа, до одного тутешнього Жида, де вразі потреби ми могли би пересидіти. Ідемо туди. Старий бородатий Жид читає листа писаного по-жидівському, пускає нас до хати і провадить до пивниці. Зносимо туди наші клунки і сідаємо відпочивати. Жид відвідує нас час від часу, наказує не виходити на вулицю і приносить нам з міста різні відомости — між іншим, що завтра приїздить до Пе-

ремишля німецька переселенча комісія і будуть продовжувати реєстрацію біженців. Сидимо на клунках — западає ніч, дримаємо і так передрімали до ранку.

Коротка літня ніч минає скоро. Через горішні вузькі північні вікна пробиваються перші проміння світла. Зриваюся на ноги і мовчки, нервово, порядкую і зав'язую клунки. Приходить господар, і радить якнайскоріше виходити, щоби завчасу зайняти місце перед домом де відбувається реєстрація. Виходимо на вулицю, а він показує нам дім, що самотно стоїть серед просторого майдану. Спішіть туди каже — і ставайте в чергу. Перед домом, товпа народу. Декотрі, здається, ще з вечора заняли місце й ночували під голим небом. Є дехто зі знайомих, але ніхто до нікого не признається ані не вітається. Стаємо й ми в чергу змучені, нервово вичерпані. Думка — що буде, як Німці не дадуть перепустки не сходить з голови. Большевицькі старшини вже приїхали машинами й заняли половину дому, що розділений довгим коридором. Всі нетерпеливо ждуть і оглядаються на дорогу, відки має приїхати німецька комісія. Нарешті відізвалися голоси — їдуть — їдуть, приїхали — всі розступаються, а Німці веселі, задоволені заходять до середини дому.

Розпочалася реєстрація. Черга поволі посувається вперед. Приблизно коло полудня входимо й ми на коридор і підсуваємося до дверей кімнати, де урядусь німецька комісія. Підходжу до столика і подаю мою посвідку польського урядовця з Варшави. Оглядає Німець документ, скривився, віддає мені і заперечно киває головою. Біда думаю — і вже зовсім бездушно виймаю з кишені українську метрику народження і кладу на стіл. Німець поглянув, підсміхнувся й потакує кивнув головою. Мені перепустку видали, а тепер маю ще дістати потвердження большевицькою ко-

місією. Йду на коридор і переходжу до протилежної кімнати, де урядують большевики. Сидять там при столиках поліційні старшини, підходжу і подаю одному німецьку перепустку для потвердження. Питає особистих документів — подаю польську варшавську посвідку. Оглядає її поліцист, і кличе ще одного старшину — посхилялися над столом, приглядаються —

— Це фальшивка — один каже, ви купили її у Львові — скільки заплатили?

Говорю польською мовою, заперечую, доказую що я з Варшави — не помагає. Поставили мене під стіну і кажуть ждати. Стою і думаю — прийде міліціонер, забере і все пропало. Підсуваюся непомітно до дверей і вискакую на коридор, а там знова до кімнати, де урядують Німці. Бачу при більшому столі сидить найвищий степенем старшина, підходжу до нього, подаю німецьку перепустку і пояснюю, що большевики не хочуть дати мені дозволу на переїзд на німецьку сторону. Німець встав, зморщив чоло й голосно заповів:

— Панове! — реєстрація закінчена, — виїздимо.

Це саме, сейчас проголошено до громади втікачів перед домом. Заворушилася юбра на подвір'ю — крик, плач жінок, деякі впадають до середини дому, просять щоби їх реєструвати, бо вони вже кілька днів ночують на подвір'ю. Большевицькі старшини входять до кімнати Німців і запитують — в чому справа, що сталося?

— Ми цьому чоловікові дали дозвіл на переїзд — каже Німець і показує на мене, ви заперечуєте — так працювати не можемо!

— У нього фалшивий документ — твердить большевик, він Українець зі Львова!

Кличе мене Німець до себе, поклав руку мені на плече і з грізним виразом обличчя питає:

— Скажіть мені — але правду, де ви жили до війни?

— У Варшаві — кажу.

— А де ви мешкали?

— При вулиці Словацького 15, — відповідаю.

— Добре — потвердив Німець, він говорить правду, для нас його документ добрий.

Тимчасом, решта членів комісії забирають зі столів папери, ладують до портфелів, авта під'їздять під хату, а на подвір'ю крик, плач, і нарікання бідних, виснажених і голодних людей. Німці вже виходили до возів, як на коридор вибіг большевицький комісар, кличе мене поіменно, подає перепустку з большевицьким штампом на переїзд і каже:

— Ти зі Львова Українець — але маєш перепустку і йди куди хочеш — ми вас і там віднайдемо.

Ще цього самого дня ми переходили залізним мостом на німецьку сторону, на Засяння, до переходового табору. Свіжа солома на дерев'яній причі так і манила впасти туди і нарешті виспатися. Я витягнув покривала, простелив, положився і заснув. Як довго я спав — не пам'ятаю. Збудив мене чийсь сильний голос і хтось шарпав мене за руку. Я отворив очі. Похилений, стояв коло мене таборовий лікар, д-р Кархут.

— Ви певно хворі? — питає мене лікар, може перенести вас до лікарні, ви задовго спите і нічого ще не їли!

Я опритомнів — дивлюся до вікна — вечоріс.

— Та хіба ж це так довго? — кажу, ми ж зайшли сюди перед вечором!

— Так — каже лікар, але це було вчора перед вечором!

Я зірвався на ноги і ми сейчас метнулися по ве-

черю, що саме кухарі видавали і я почув дошкульний голод.

Повечерявши, ми положилися спати і я переспав до ранку зовсім нормально, а наступного дня, ми виїхали поїздом до Кракова.

Біжить наш поїзд і стукає колесами по рейках. Хвилюють, клоняться, блистять до сонця зеленим сріблом збіжжя, а вітер м'який; запашний біжить навздогін і подихом рідної землі холодить розпалене чоло і змучену, насиллям ворога зранену душу. Ще живий і свіжий спомин недавно минулого повітий серпанком синьої мряки тремтить розбитим серцем по вулицях Львова, по святоюрських Хрестах, по горі Данила, по дерев'яних церквах і тихих сільських цвинтарях батьків і дідів наших. Вони там лишилися — ти, дезертир! — нечутно підказує душа — ворог не вічний, каже розум.

Земля дрижить, падають малі деспоти, а великі знищать себе і втопляться у власній крові. А з під руїн здійметься молода, свіжа, вільна моя Батьківщина.

**
*

Минають літа, сивіють голови, ріднуть ряди учасників і творців визвольних змагань народу. Байдуже і непомітно вкриваються темним серпанком забуття події, люди і всі ті цінності, якими жив народ на Рідних Землях, змагався і терпів.

Новий світ, чуже оточення, голос розпуки поневоленої Батьківщини томить і мучить душу. Спрагнений ум, як мандрівник серед пустині, шукає джерела холодної води, і біжить на Рідну Землю, де сонце ранньою рососою блистить слідами тих, що йшли, що

гинули за Тебе, Рідний Краю, де маки розцвіли, де кров значила землю, а білий ромен — зілля рясніє стежкою, де дівчина стрільця зі села проводила.

Летить невтомна думка і плете довгу нитку з пражі минулого, збирає цвіти зі слідів тих, що відійшли і в'яже в китицю. В'яже — як уміє, а ти, читачу, прийми їх щирим серцем і приложи до грудей, бо може між цвітами з нашої Батьківщини віднайдеш і самого себе.

З М І С Т

	Стор.
З буднів галицького приходства	7
За Збручем	71
Листопад	99
Під Польщею	106
Большевики у Львові	146

